

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки

Дипломна робота на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
на тему

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК КРИМСЬКОГО ХАНСТВА В
1475 – 1783 РР.**

Виконав: студент 4 курсу,
групи ІА-42

Спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Мирошніченка Олександра Олександровича

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент

Дебенко Василь Зеновійович

Рецензент:

Івано-Франківськ, 2026 рік

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Державний устрій та політична система Кримського ханства.....	6
1.1 Інститут ханської влади та династія Гіреїв.....	6
1.2 Васальна залежність від Османської імперії (після 1475 р.).....	11
1.3 Органи державного управління та функції державної ради.....	17
Розділ 2. Соціальна структура та правові засади суспільства.....	24
2.1 Станова ієрархія та роль кримської аристократії. Вплив провідних родів на політику держави.....	24
2.2 Соціальна структура та правові засади кримськотатарського суспільства...	30
2.3 Податкова система та економічні основи державності. Взаємозв'язок між формою господарювання та соціальним устроєм.....	36
Розділ 3. Основні напрямки зовнішньої політики Кримського ханства.....	43
3.1 Відносини з Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою. Дипломатія, воєнні конфлікти та союзи.....	43
3.2 Кримське ханство та українське козацтво. Еволюція стосунків: від протистояння до військово-політичних союзів.....	49
3.3 Протистояння з Московською державою (Російською імперією). Поступове зміщення балансу сил у Причорномор'ї.....	53
Розділ 4. Занепад державності Кримського ханату у XVIII ст.....	59
4.1 Внутрішньополітична нестабільність та спроби реформ. Намагання модернізувати державу в умовах зовнішнього тиску.....	59
4.2 Російсько-турецькі війни та Кючук-Кайнарджийський мир (1774 р.). Проголошення незалежності Криму як етап до анексії.....	63
4.3 Анексія 1783 року та припинення існування кримськотатарської державності. Причини та наслідки для соціуму Криму.....	68
Висновки.....	72
Список використаних джерел.....	74

ВСТУП

Актуальність теми. Науковий інтерес становить механізм балансу сил між волею османських султанів та амбіціями місцевої аристократії (родів Ширін, Барин та інших) та архітектура внутрішньої структури в протизагу російському міфу про “відсутність цивілізації” до анексії 1783 р.

Об’єкт дослідження. Кримське ханство як державне утворення в ранньомодерний період у контексті його внутрішньої та зовнішньої політики.

Предмет дослідження. Вивчення державного устрою та політичної системи управління Кримського ханства у 1475–1783 рр.

Мета дослідження. Виявити особливості функціонування соціально-політичної системи Кримського ханства у 1475–1783 рр. Дослідження взаємодія центральної влади, османського сюзеренітету та родової аристократії. Дослідити діяльність та закономірності Кримського ханства в зовнішньополітичній площині. Описати передумови та причини колапсу ханату перед остаточним захопленням ззовні.

В ході поставленої мети нашої теми дослідження пропонуємо наступні основні **завдання**, а саме:

1. Розкрити особливості державного устрою та політичної системи ханства, проаналізувавши специфіку взаємовідносин між Бахчисараєм та Стамбулом, а також роль Дивану як вищого органу влади.
2. Дослідити соціальну стратифікацію кримського суспільства, висвітливши механізм балансу сил між ханською владою та родовою аристократією (беями), а також визначити правові засади (співвідношення шариату та адату), що регулювали життя держави.
3. Визначити ключові зовнішньополітичні вектори ханства та його роль у геополітичній системі Раннього Нового часу.
4. Проаналізувати чинники та передумови кризи кримської державності у XVIII ст., виявити внутрішні та зовнішні причини, що призвели до послаблення інститутів влади та подальшої анексії 1783 року.

Хронологічні межі. Нижня межа: 1475 рік – вторгнення Османської імперії в Крим та встановлення протекторату над півостровом. **Верхня межа:** 1783 рік – приєднання Кримського ханату до Російської імперії, що означало припинення існування кримськотатарської державності.

Територіальні межі. Охоплюють територію Кримського півострова, степову частину Північного Причорномор'я та Приазов'я, що перебували під юрисдикцією кримських ханів.

Стан наукової розробки. Досліджувана проблематика має широке висвітлення як у вітчизняній, так і у зарубіжній історіографії. Фундаментальні аспекти політичної історії та загального розвитку півострова викладені у працях Г. Бекірової [11] та В. Крисаченка [17]. Особливості державного устрою, правової системи та функціонування держапарату ґрунтовно проаналізовані у дослідженнях Н. Кроліковської-Єдлінської [43] та В. Панашенка [23]. Міжнародна дипломатія та геополітичне становище ханства на периферії Європи детально розглянуті у працях Д. Колодзейчика [41] та А. Фішера [40], [39]. Взаємовідносини Кримського ханства з українським козацтвом та козацько-татарські воєнні союзи висвітлені у наукових доробках Т. Чухліба [34], Ф. Туранли [29], а загальний нарис української історії цього періоду подано у праці Н. Яковенко [35]. Питання ідеологічного витіснення татар та обставин анексії півострова Російською імперією досліджено у працях Т. Бикової [3] та Е. Ванієва [5].

Методи дослідження. Методологічну базу роботи становлять принципи наукового об'єктивізму та історизму, що дозволило розглянути історію Кримського ханства у розвитку та в контексті тогочасних умов. У роботі використано комплекс загальнонаукових та історичних методів: історико-системний метод – застосовано для аналізу Кримського ханства як цілісного суспільно-політичного організму із взаємопов'язаними гілками влади та соціальними станами; історико-порівняльний метод – дозволив зіставити кримські державні інститути з османськими зразками та моделями сусідніх держав; історико-генетичний метод – використано для простеження еволюції

ханської влади від золотоординської спадщини до трансформацій під османським протекторатом; ретроспективний метод – допоміг виявити внутрішні та зовнішні чинники, що зумовили кризу та подальшу ліквідацію кримської державності у XVIII ст.

Практичне значення. Результати дослідження мають теоретичне та прикладне значення, оскільки вони спростовують імперські міфи про “відсутність цивілізації” у Криму до 1783 року та підкреслюють інституційну самотність ханства. Матеріали роботи можуть бути використані при підготовці лекційних курсів та навчальних уроків з історії України.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (45).

РОЗДІЛ 1

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ТА ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

1.1 Інститут ханської влади та династія Гіреїв.

Інститут ханської влади в Криму та становлення династії Гіреїв є унікальним прикладом державотворення, що виросло на руїнах золотоординської спадщини, ввібравши в себе архаїчні степові традиції та новітні впливи тогочасних імперій. Кримське ханство як державне утворення почало оформлюватися у XV столітті, коли Золота Орда, колись могутня імперія, перебувала у стані глибокої децентралізації та внутрішніх міжусобиць. Для розуміння природи ханської влади необхідно усвідомити, що державність кримських татар своїм корінням сягає саме Улусу Джучі, з якого поступово виділився Кримський юрт. На відміну від багатьох інших пост-ординських утворень, Крим мав специфічне географічне положення, яке забезпечувало йому певну ізоляцію та економічну стабільність завдяки контролю над торговельними шляхами [11, с. 36].

Основоположником династії, яка незмінно правила ханством протягом понад трьохсот років, став Хаджі I Гірей. Його постать є фундаментальною для кримськотатарської політичної історії. Родовід Гіреїв ведеться, за легендами, від Тукай-Тимура, тринадцятого сина Джучі, що давало їм легітимне право на владу як Чингізидам. Хаджі Гірей народився у Литві, куди його родина була змушена втекти під час чергової ординської смути [11, с. 38]. Саме за підтримки великого князя литовського Казимира та кримської аристократії, зокрема родів Ширін і Барин, він зміг утвердитися в Криму близько 1441 року. Дата 1428 р., як рік посідання кримського престолу, не витримує критики [14, с. 112]. Обрання Хаджі Гірея беями було свідомим кроком місцевої еліти, яка прагнула мати власного спадкового правителя, здатного захистити край від хаосу, що панував у Сараї.

Інститут ханської влади в Криму базувався на принципі верховенства роду Гіреїв. Тільки представник цієї династії мав право посідати престол, що було

незаперечним законом для всього суспільства. Хан вважався юридично самодержавним володарем “згідно з волею Аллаха”, але на практиці його влада була суттєво обмежена організованою аристократією, репрезентованою у державній раді, Дивані. У кримській державній традиції хан не був деспотом у східному розумінні цього слова; він мав рахуватися з думкою впливових бейських родів, які виступали свого роду охоронцями прав і свобод народу [17, с. 101]. Більше того, процедура інтронізації включала давній степовий обряд: беї чотирьох найзнатніших родів піднімали обраного хана на білому повстяному коврі, що символізувало народне визнання та делегування влади.

Порядок престолонаслідування у Кримському ханаті був складною системою, в якій перепліталися традиційне право та політична доцільність. Відповідно до давнього мусульманського і степового права (чінгісове торе), наступником хана зазвичай ставав не його син, а старший чоловік у роді Гіреїв, найчастіше брат покійного правителя. Цей принцип сеньйорату мав на меті забезпечити прихід до влади досвідченого лідера, але часто ставав причиною кривавих міжусобиць між різними гілками династії. Протягом історії ханату правителі неодноразово намагалися реформувати цю систему, впровадивши пряме спадкування від батька до сина за османським зразком. Наприклад, Сахіб I Гірей та Газі II Гірей прикладали чимало зусиль, щоб закріпити трон за своїми нащадками, однак ці спроби зустрічали запеклий опір з боку беїв, які вбачали у прямій спадковості загрозу своїм правам обирати монарха.

Після 1475 року, коли Крим потрапив у васальну залежність від Османської імперії, Стамбул почав активно втручатися у процеси престолонаслідування. Хоча право Гіреїв на трон формально не порушувалося, турецькі султани фактично привласнили собі право призначати та скидати ханів на власний розсуд, часто ігноруючи волю кримської знаті. Це призвело до того, що багато претендентів на владу роками проживали у турецьких володіннях як почесні заручники, очікуючи на султанський указ про своє призначення [41, с. 449]. Проте, незважаючи на такий контроль, статус Гіреїв в Османській імперії залишався надзвичайно високим: вони вважалися благороднішими за самих

Османів через своє походження від Чингіз-хана, а кримські принци при султанському дворі займали місця вищі за турецьких візирів [23, с. 56]. Якби при Порті не лишилося принців османської династії, то претендентами на імператорський титул були б з Гіреїв [36, с. 279].

Роль роду Гіреїв у житті держави не обмежувалася лише фігурою хана. Існувала чітка ієрархія посад, які могли обіймати тільки члени правлячої династії. Другою за значенням особою в державі був калга-султан – офіційний спадкоємець і головнокомандувач армії. Третю сходинку посідав нуреддин-султан, який також призначався з числа ханських родичів і керував частиною територій та війська [17, с. 144]. Цю посаду було запроваджено Мехмедом II Гіреєм для зміцнення позицій династії в управлінні “правим крилом” держави. Навіть посада ор-бея (коменданта Перекопу), що мав стратегічне значення для оборони півострова, часто надавалася султанам, тобто принцам крові. Така концентрація влади в руках однієї родини робила рід Гіреїв не просто правлячою групою, а справжнім хребтом державної системи.

Члени династії Гіреїв були не лише воїнами та адміністраторами, а й інтелектуалами свого часу. Більшість ханів отримували пристойну освіту, знали кілька мов і опікувалися наукою та мистецтвом. Серед них були талановиті поети (як Газі II Гірей, відомий під псевдонімом Газаї), музиканти, історики та каліграфи. Наприклад, Газі II Гірей не лише перемагав на полях битв, а й залишив по собі значну літературну спадщину та музичні твори для саазу. Інший правитель, Іслам III Гірей, під час перебування у польському полоні глибоко вивчив політичний устрій європейських держав, що згодом допомогло йому проводити тонку дипломатичну гру між Сходом і Заходом [11, с. 48]. Хани активно будували мечеті, медресе та громадські споруди, перетворюючи свою столицю Бахчисарай на важливий культурний центр мусульманського світу [9, с. 107].

Легітимність ханської влади підкреслювалася винятковими атрибутами суверенітету. Хан мав право карбувати власну монету (сикке), що було ознакою незалежного статусу правителя. Його ім'я обов'язково згадувалося під час

п'ятничної молитви (хутба) у всіх мечетях країни. Також Гіреї мали власну родову печатку (тамгу) та державну хоругву (санджак-шеріф) [17, с. 92]. Хоча з часом, під тиском Османів, деякі з цих привілеїв стали носити формальний характер, сам факт їх збереження вигідно вирізняв Кримський ханат серед усіх інших васальних територій Порти.

Варто зауважити, що рід Гіреїв був надзвичайно численним. Окрім правлячого хана та його найближчих помічників, у державі та поза її межами перебували сотні султанів, чоловічих нащадків династії. Кожен із них теоретично мав право на частину влади та доходів, що створювало постійну напругу всередині роду. Це багатолюддя династії було одночасно і силою, і слабкістю держави. З одного боку, воно гарантувало безперервність правління одного роду (навіть якщо одна гілка згасала, завжди були претенденти з інших), а з іншого це провокувало нескінченні змови та втручання зовнішніх сил, які завжди могли знайти незадоволеного султана для підтримки своїх інтересів.

На наш погляд, слід підкреслити, що відносинах із підданими Гіреї виступали не лише як політичні лідери, а й як символи єдності та спадкоємності. Їхні постаті в масовій свідомості були нерозривно пов'язані з легендарним минулим Великого Степу. Східний аристократизм знаті, вишуканість ханського двору в Бахчисараї та дотримання давніх звичаїв створювали особливу атмосферу кримської державності, де гордість за походження поєднувалася з високою культурою побуту [17, с. 77].

Незважаючи на всі внутрішні кризи та зовнішній тиск, інститут ханської влади та династія Гіреїв продемонстрували дивовижну життєздатність. За три з половиною століття свого панування вони зуміли перетворити Крим із периферійного улусу на поважний суб'єкт міжнародних відносин. Гіреї стали не просто правителями, а уособленням самої ідеї кримськотатарської держави, чия спадщина продовжувала жити в пам'яті народу навіть після трагічної анексії 1783 року. Унікальність цієї династії полягала в тому, що вона зуміла органічно поєднати в собі ідентичність степових Чингізидів з культурою

ісламського Середземномор'я, створивши політичний феномен в історії континенту .

Економічна основа ханської влади була досить міцною і включала доходи з ханського домену (ерзміріє), податки з населення, прибутки від соляних озер та митні збори [17, с. 102]. Хан вважався верховним власником усієї землі, що відобразилося в народній приказці: “Куди ступить копито ханського коня, те й належить хану” [23, с. 55]. Ці ресурси дозволяли правителям утримувати розкішний двір, гвардію та фінансувати військові походи. Однак, за феодалною традицією, значна частина земель та доходів була розподілена між мурзами та беями, що знову ж таки обмежувало реальну фінансову самостійність хана та змушувало його шукати компромісів з аристократією.

Конфлікт між централізаторськими устремліннями ханів та клановими інтересами беїв проходив червоною ниткою крізь всю історію ханату. Хани намагалися створити власну опору у вигляді служилого дворянства та особистої гвардії (капи-кулу), протиставляючи їх старій родовій знаті. Особливо яскраво це проявилось в реформах Шагін Гірея в останні роки існування держави, коли він намагався повністю зламати традиційну систему управління, що, зрештою, призвело до соціального вибуху та полегшило російську анексію [11, с. 61]. Традиційна система влади в Криму була настільки глибоко вкорінена в родових відносинах, що будь-яка спроба її радикальної модернізації сприймалася як замах на самі основи буття народу.

Можна стверджувати, що інститут ханської влади в Криму та династія Гіреїв були не просто політичними надбудовами, а живим організмом, що відображав складний шлях етногенезу та культурної еволюції кримських татар. Їхня влада, заснована на сакральному авторитеті Чингізидів, була адаптована до умов осілого життя та інтегрована у світову систему мусульманського права і турецької геополітики. Гіреї залишили після себе не лише архітектурні шедеври Бахчисарая, а й традицію державності, яка стала наріжним каменем ідентичності кримськотатарського народу.

Особливе місце в династичній історії займають відносини між ханом і калгою. Калга не просто був “другою людиною”, він мав власний двір, власну територію управління (східну частину Криму) і навіть власних чиновників, копіюючи ханський двір у меншому масштабі [17, с. 100]. Така структура управління дозволяла готувати майбутніх ханів до державної діяльності на практиці, але водночас створювала ґрунт для суперництва між діючим правителем та його наступником. Нерідко калги ставали очільниками опозиції, спираючись на незадоволені роди, що додавало внутрішній політиці ханату драматизму та непередбачуваності.

У цілому, інститут ханської влади Гіреїв був складним балансом між автократією, олігархією беїв та сюзеренітетом Стамбула. Цей баланс дозволяв Кримському ханату існувати і процвітати в умовах постійних воєн та геополітичних зрушень, зберігаючи при цьому свою культурну та політичну ідентичність. Гіреї змогли стати не просто чужими завойовниками, а справжніми національними лідерами, чия доля була нерозривно пов’язана з долею кримської землі та її мешканців.

1.2 Васальна залежність від Османської імперії (після 1475 р.).

Аналіз воєнно-політичних, а також системно-правових аспектів функціонування Кримського ханату в період після 1475 року дає підстави стверджувати, що саме цей хронологічний етап став фундаментальним і визначальним для масштабної трансформації кримськотатарської державності. Процес переходу від початкових стадій суверенної незалежності до розгалуженої та складнопідпорядкованої системи васальної залежності від Османської імперії характеризувався значною складністю та багатовекторністю [17, с. 280].

В академічному середовищі традиційно домінує думка, що відправною точкою цього тривалого етапу стало повномасштабне вторгнення елітних османських воєнізованих підрозділів під безпосереднім проводом видатного полководця Гедик Ахмед-паші. Дана військова операція призвела не лише до насильницького захоплення ключових генуезьких торговельних анклавів,

зокрема стратегічно важливої Кафи, а й до повної ліквідації князівства Феодоро, що автоматично змінило баланс сил у регіоні. Проте варто наголосити, що характер взаємовідносин між Бахчисараєм та Стамбулом не слід розглядати як одномоментний та односторонній акт тотального підкорення. Навпаки, це був тривалий еволюційний процес поступового формування унікальної політичної унії та специфічного протекторату.

Знаковим є 1475 рік, коли після трагічного падіння Кафи хан Менглі I Гірей опинився у полоні та був конвойований до Стамбула. Там, у серці імперії, відбулося офіційне визнання ним статусу васала султана, що стало юридичним прецедентом. Його подальша реставрація на престолі у 1478 році відбулася вже за умови прямої та безальтернативної військово-політичної підтримки з боку османів, що фактично заклало непохитні підвалини абсолютно нової системи легітимації верховної влади на Кримському півострові [40, с. 8].

Особливий науковий інтерес викликає правовий статус Кримського ханату в ієрархічній структурі Османської імперії, який і сьогодні є предметом жвавих дискусій серед істориків та правознавців. Важливо підкреслити, що статус Криму суттєво і принципово відрізнявся від правового становища звичайних імперських провінцій (еялетів). Кримський ханат, на відміну від більшості васальних територій Порти, був звільнений від сплати регулярної фіксованої данини, що було винятковим та унікальним привілеєм. Більше того, спостерігалася зворотна фінансова тенденція: самі представники правлячої династії Гіреїв та вища кримська аристократія на регулярній основі отримували від Високої Порти значні фінансові субсидії [42, с. 140], відомі в османській канцелярії як “сальяне”.

Окремо варто виділити спеціальні цільові виплати, що здійснювалися під час проведення масштабних воєнних кампаній [43, с. 221]. Попри васалітет, невід’ємними елементами державного суверенітету Криму залишалися традиційні атрибути класичної мусульманської влади, згадані раніше: ексклюзивне право хана на карбування власної грошової одиниці (сікке), а також обов’язкове публічне згадування його імені під час урочистої п’ятничної

молитви (хутба). Хоча історичні джерела вказують на те, що після 1584 року в цій церемоніальній практиці відбулися певні зміни: ім'я османського падишаха почали виголошувати першим [45, с. 47-48]. Кримські володарі непохитно зберігали за собою престижний статус прямих нащадків Чингіз-хана. Ця генеалогічна обставина надавала їм особливого сакрального авторитету та високого рангу в ієрархії.

Тим не менш, реальна політична та адміністративна залежність Бахчисарая найбільш яскраво проявлялася у беззаперечному праві султана призначати, затверджувати або, за потреби, зміщувати кримських ханів. Якщо на ранніх етапах дипломатичних відносин Стамбул лише формально погоджував кандидатуру, яка вже була попередньо консенсусно обрана кримською елітою на загальнонаціональному з'їзді, курултаї, то з плином часу ця процедура зазнала суттєвої деформації, перетворившись на фактичне адміністративне призначення [23, с. 56]. Своєрідним переломним моментом у цій трансформації вважаються 1620-ті роки. Саме після жорсткого придушення антиосманського виступу під проводом братів Мехмеда III Гірея та Шагіна Гірея ступінь впливу Порти на внутрішньополітичні процеси в ханаті значно посилювався. У цей період османські султани почали активно впроваджувати згадану раніше стратегічну практику утримання кримських царевичів як почесних заручників у своїх заміських резиденціях у Румелії. Цей інструмент політичного тиску давав можливість імперському центру в будь-який зручний момент замінити непокірного або надто самостійного хана на більш лояльного та керованого родича з династії Гіреїв [41, с. 449]. Така практика неминуче призводила до хронічної політичної нестабільності, провокувала затяжні міжусобні конфлікти та виснажливу боротьбу різних олігархічних угруповань навколо ханського престолу.

Аналізуючи внутрішній адміністративний устрій Кримського ханату, неможливо не помітити глибокого впливу османських управлінських традицій. Це знайшло своє безпосереднє відображення у формуванні складної системи

центральної та регіональної органів виконавчої влади, які багато в чому копіювали імперські зразки.

Ключовим органом управління при хані виступав Диван, як державна рада вищого рівня, до складу якої на постійній основі входили візири, муфтії як представник духовної влади, а також найвпливовіші представники родової аристократії. Специфічні для Криму посади калги-султана та нуреддина, які де-юре вважалися офіційними заступниками хана та першочерговими претендентами на престол, також були жорстко інтегровані в загальну загальноімперську ієрархію, притому важливо зазначити, що кандидатура калги нерідко нав'язувалася або безпосередньо призначалася зі Стамбула.

Судова система ханату також не уникнула процесу інтеграції: вона фактично перебувала під верховною юрисдикцією османського кадіаскера Румелії. Саме цей чиновник мав повноваження призначати суддів (кадіїв) у кримські судові округи, що значно звужувало межі правової автономії Кримської держави [20, с. 139-140].

Окремим територіальним анклавом на карті півострова залишався Кефинський еялет, який мав статус території під прямим управлінням османської адміністрації. Тут розташовувалися потужні турецькі військові гарнізони, що контролювали стратегічні фортифікаційні вузли, такі як Кафа, Керч, Судак та Єнікале, забезпечуючи постійну воєнну присутність імперії.

Варто також детальніше зупинитися на питанні військового співробітництва, яке, поза сумнівом, виступало наріжним каменем і фундаментом васальних зобов'язань. Кримська легка кіннота, відома своєю мобільністю та боєздатністю, відігравала критично важливу роль авангарду османських збройних сил у численних військових кампаніях як на європейському, так і на азійському театрах бойових дій.

Султани прагматично розглядали Кримський ханат як стратегічний північний форпост своєї імперії, основною функцією якого було стримування територіальної експансії Московського царства та Речі Посполитої [40, с. 37]. За активну та результативну участь у цих походах кримський хан отримував від

султана так звану “ціну сагайдака” (тіркеш баха), солідну грошову винагороду, що доповнювалася коштовними дарунками та клейнодами [39, с. 84].

Разом з тим, незважаючи на жорсткі рамки васалітету, кримські володарі неодноразово робили спроби реалізувати власну суверенну дипломатичну стратегію. Вони самостійно укладали міждержавні угоди, обмінювалися повноважними посольствами з сусідніми країнами, що часом входило у пряме протиріччя з глобальними геополітичними інтересами Стамбула. Показовим прикладом такої автономії було отримання “поминків” (фактичної данини) від правителів Москви та Варшави, які протягом тривалого часу складали вагомую частку доходів саме ханської, а не загальноімперської скарбниці.

Економічний базис існування та процвітання ханату в даний період був нерозривно, а інколи й деструктивно, пов'язаний з потребами османського внутрішнього ринку. Особливого значення набула работоргівля, яка стала структуроутворюючою галуззю економіки. Масштабний та систематичний набір ясиру (невільників) під час частих набігів на українські та російські землі стимулювався постійним і величезним попитом на людський ресурс в межах Османської імперії. Кафа у цей час перетворилася на найбільший центр невольничої торгівлі в усьому Чорноморському регіоні, через який щорічно проходили десятки тисяч людей. Цей специфічний промисел, який є легалізованим, шанованим і доблесним обов'язком в ісламському віровченні, забезпечував стабільно високі прибутки не лише рядовим учасникам походів, а й ханському двору, який за законом мав право на п'яту частину (пенджик) всієї воєнної здобичі. Проте така гіпертрофована орієнтація всієї господарської системи держави виключно на військову експлуатацію та здобич робила Крим критично вразливим перед будь-якими змінами міжнародної кон'юнктури або військовим посиленням його північних сусідів.

Внутрішньополітична динаміка Криму значною мірою визначалася складним балансом інтересів та постійною конкуренцією між ханською владою та чотирма найбільш впливовими аристократичними кланами, так званими карачи-беями (родами Ширін, Барин, Аргин та Сиджиут). Ці могутні бейські

роди володіли великими напівавтономними земельними наділами (бейликами) і мали право самостійно, без санкції хана, вступати в дипломатичні переговори з іноземними державами. Це суттєво обмежувало абсолютистські прагнення ханів та робило їх владу багато в чому номінальною.

Османи, будучи досвідченими політиками, віртуозно використовували ці внутрішні суперечності, почергово підтримуючи то ханську владу, то опозиційну аристократію задля збереження свого тотального контролю над півостровом [23, с. 57]. Спроби окремих ханів зміцнити свою вертикаль влади шляхом створення особистої гвардії, що була б віддана виключно монарху, мали на меті подолання деструктивного впливу родової знаті. Однак ці військові підрозділи часто комплектувалися саме за рахунок османських яничарів, що парадоксальним чином лише посилювало пряму імперську присутність і вплив Стамбула на внутрішню безпеку ханату [17, с. 91].

Поступовий, але невпинний занепад османської могутності, що став очевидним у XVIII столітті, безпосередньо і трагічно відбився на геополітичному становищі Кримського ханату. Держава Гіреїв опинилася в епіцентрі масштабної російської експансії на південь. Серія виснажливих російсько-турецьких воєн перетворила територію півострова на постійний театр кривавих бойових дій, а османський протекторат, який тривалий час був гарантом безпеки, виявився абсолютно неспроможним захистити свого васала від технологічно та організаційно модернізованої російської армії [11, с. 57-58].

У 1774 році, після підписання доленосного Кючук-Кайнарджійського мирного договору, Кримський ханат був формально проголошений “незалежною” державою. Насправді ж це рішення означало болісний розрив багатовікових органічних зв'язків із Портою та було лише юридичною прелюдією до подальшої анексії. За османським султаном зберігалася лише духовна прерогатива як за халіфом усіх мусульман, що давало йому формальне право затверджувати хана суто в релігійному аспекті, проте основні важелі політичного безпосереднього впливу на ситуацію в Криму були остаточно і безповоротно втрачені [17, с. 306].

Останній період існування ханату (1774–1783) позначений спробами Шагіна Гірея провести радикальні реформи за європейським зразком, що викликало масовий протест населення та духовенства, які все ще орієнтувалися на османські традиції. Три сторіччя перебування під османською зверхністю залишили глибокий і незгладимий слід у культурному коді, релігійній ідентичності та державно-правовій думці Криму, сформувавши унікальний та неповторний вигляд півострова як простору на стику цивілізацій Сходу та Заходу.

1.3 Органи державного управління та функції державної ради

Система державного управління Кримського ханату в період після важливого 1475 року представляла собою специфічний та багатогранний адміністративно-управлінський механізм. Дана архітектура влади сформувалася як результат тривалого історичного синтезу та перебувала на перетині двох потужних і багато в чому антагоністичних політичних традицій: з одного боку – це глибока архаїчна золотоординська спадщина, а з іншого – прогресивний, системний та бюрократизований османський вплив.

Вивчення структурної побудови та практичного функціонування органів державної влади в межах цієї держави дозволяє виявити не просто механічне копіювання тогочасних імперських зразків Високої Порти, а радше унікальний, життєздатний симбіоз. У цій системі традиційне степове звичаєве право (відоме як тьоре, яса), органічно та безконфліктно співіснувало з релігійними нормами ісламського законодавства (шаріату), а також з нововведеними бюрократичними інститутами провідного зразка [44, с. 3]. Важливо акцентувати увагу на тому, що кримська державність не була статичним утворенням; вона перебувала у стані постійної еволюційної трансформації, пройшовши складний шлях від децентралізованої конфедерації кочових родів до консолідації в державу на чолі з монархом.

На нашу думку, верховна влада хана ніколи не мала абсолютистського характеру в чистому вигляді, оскільки завжди залишалася детермінованою та обмеженою впливом родової аристократії, а також геополітичною волею

османського султана. Фундаментальним, центральним елементом цієї ієрархії виступав Диван, державна рада вищого рівня, яка де-факто і де-юре була зосередженням виконавчої, законодавчої та судової гілок влади [43, с. 82].

Диван, який у численних кримськотатарських офіційних джерелах та тогочасній хроністиці фігурує під назвою “кьорюнюш”, без перебільшення вважався серцем політичного буття держави. Це було те сакральне і одночасно прагматичне місце, де відбувалася вирішення найбільш нагальних питань як внутрішньої, так і зовнішньої стратегії: від оголошення воєнних дій та підписання мирних угод до регулювання загальнодержавних фінансів і здійснення верховного правосуддя.

За своєю функціональною суттю Диван був колегіальним органом високого рівня, де постать хана, хоч і була головуючою, проте не була абсолютною; правитель нерідко змушений був вдаватися до складних переговорних маневрів, не маючи можливості одноосібно ігнорувати позиції інших членів ради.

Церемоніальний протокол та регламент засідань Дивану були прописані з надзвичайною ретельністю, відображаючи складну ієрархічну структуру та соціальну стратифікацію кримського суспільства. До постійного складу цієї ради входили ключові фігуранти державного апарату: калга-султан, нуреддин-султан, муфтій як релігійний лідер, кадїаскер, везір, дефтердар, хазінедар, а також голови привілейованих аристократичних кланів [10, с. 135].

Фізичне розташування кожного члена Дивану під час засідань було чітко детерміноване: калга незмінно посідав місце по праву руку від хана, що візуально та юридично підтверджувало його статус першої особи після монарха та законного спадкоємця, тоді як нуреддин займав позицію ліворуч, що також маркувало його високий державний ранг.

Комплексні функції Дивану відзначалися особливою багатогранністю та широтою охоплення. Як вищий адміністративно-розпорядчий орган, він здійснював безпосередню підготовку та візування ханських ярликів, забезпечував процедуру призначення посадових осіб у провінційні регіони та

здійснював загальний нагляд за фіскальною політикою держави і процесом збору податкових надходжень.

У правовій площині Диван функціонував як вища апеляційна інстанція країни. Слід підкреслити демократичну, як на той час, особливість: кожен підданий ханства, незалежно від свого соціального походження чи майнового стану, мав формальне право апелювати до справедливості безпосередньо перед обличчям правителя та його радників [44, с. 112].

Не менш критичне значення мали засідання Дивану в контексті обговорення оборонної та наступальної стратегій. В історичній ретроспективі ми бачимо, що хан вкрай рідко приймав рішення про початок масштабних військових походів без отримання попереднього консенсусу з боку провідних беїв. Така необхідність пояснювалася тим, що саме родові лідери забезпечували мобілізацію основної частини кінноти через ополчення своїх племен [10, с. 135].

Таким чином, у Кримському ханаті функціонувала дієва система стримувань і противаг, що принципово відрізняло кримську політичну модель від жорсткого централізованого абсолютизму, характерного для Османської імперії чи Московської держави.

Центральною фігурою в ієрархічній драбині ханату після самого правителя був калга-султан. Ця інституція була офіційно впроваджена ханом Менглі I Гіреєм з метою стабілізації династичного престолонаслідування та нівелювання внутрішніх міжусобиць. Калга де-факто був другою особою у державній вертикалі, а його адміністративні повноваження поширювалися на величезні території півострова. Символом його напівавтономного статусу була наявність власної столиці в Акмесджиті (сучасний Сімферополь), де він утримував свій окремий двір [17, с. 88]. У межах своєї юрисдикції калга володів прерогативами, що майже повністю дублювали ханські: він мав повне право функціонування власного дивану, самостійно призначав коло своїх посадовців, включаючи власного візира та кадіїв, а також мав у своєму розпорядженні окремий військовий контингент [43, с. 73].

У періоди активних бойових дій калга традиційно брав на себе командування правим флангом армії або виконував функції верховного головнокомандувача в разі фізичної відсутності хана в межах країни. Незважаючи на те, що ця посада зазвичай призначалася з числа найближчих родичів правителя, вона часто ставала об'єктом запеклих політичних маніпуляцій, оскільки остаточне слово у затвердженні кандидатури калги дедалі частіше залишалося за дипломатичними колами Стамбула.

Третьою за ступенем впливовості та значущості державною посадою вважався нуреддин-султан. Ця інституція була створена ханом Мехмедом II Гіреєм у 1579 році як відповідь на необхідність подальшої структурної модернізації правлячої династії та створення балансу між різними гілками розгалуженого роду Гіреїв. Нуреддин офіційно вважався другим законним заступником хана та наступним у черзі на владу після калги. Його резиденції зазвичай розташовувалися в мальовничих долинах річок Кача або Булганак, проте, на відміну від калги, він не мав настільки чітко зафіксованого та територіально оформленого напівавтономного домену [43, с. 80].

У військовій структурі ханату за нуреддином було закріплене почесне право очолювати ліве крило кримської орди під час походів. У сфері цивільного адміністрування він зазвичай головував у судових засіданнях нижчих рівнів та брав безпосередню участь у дипломатичному діалозі з представниками іноземних держав.

Така трирівнева система управління (хан – калга – нуреддин) з одного боку сприяла ефективному делегуванню владних повноважень, але з іншого несла в собі потенційні загрози, оскільки створювала умови для формування альтернативних центрів політичного тяжіння, які могли бути використані опозиційними силами або зовнішніми гравцями для дестабілізації ситуації в країні.

Ексклюзивне та практично незалежне місце в загальній системі державного управління посідали карачу-беї – лідери найбільш титулованих та впливових аристократичних родів, серед яких найбільшу владу мали Ширін та

Барин. Ці династії склали невід'ємний фундамент соціально-політичної піраміди ханату. Їхня генеалогічна легітимність, що сягала глибин золотоординських часів, давала їм підстави вважати себе політично рівними правлячій династії Гіреїв. Беї були повноправними володарями у своїх спадкових вотчинах (бейликах), де вони здійснювали повний цикл управлінських функцій: від фіскального збору до здійснення суду та розправи [23, с. 57].

Голова роду Ширін носив престижний титул “баш-карачу”, що робило його лідером усієї аристократичної опозиції та наділяло винятковим правом скликання загальнонаціонального з'їзду, тобто курултаю [44, с. 28]. Ступінь автономності цих родів був настільки високим, що вони могли самостійно, без прямої санкції Бахчисарая, вести дипломатичну переписку з Москвою чи Варшавою, що часом ставило офіційну ханську політику у складне становище.

Загальна політична стабільність Кримської держави протягом століть базувалася на постійному, дещо тендітному, консенсусі між волею хана та інтересами карачу-беїв. В аристократичному середовищі хана сприймали не як самодержця, а радше за принципом *primus inter pares*, першого серед рівних. Символічним підтвердженням цього статусу була процедура інтронізації, під час за якої беї піднімали обраного хана на білій повсті, це була не просто красива церемонія, а акт укладання суспільного договору та взаємних юридичних зобов'язань.

У випадку, якщо правитель намагався радикально порушити усталені права еліти або запровадити фіскальний гніт поза межами традиції, беї мали легітимізоване право на супротив [44, с. 28]. Вони могли офіційно звернутися до султана з проханням про заміну хана, що часто призводило до зміни політичних епох на півострові. Особливо помітною була роль роду Ширінів, чий зв'язки в Стамбулі та воєнна міць неодноразово ставали ключовим чинником у зміні правителів [41, с. 547].

Суттєву роль у забезпеченні щоденного функціонування системи центрального управління відігравали професійні служилі посадовці, чий

функціонал був значною мірою адаптований до османських стандартів бюрократії. Провідну роль у цьому аспекті відігравав візир (відомий також як хан агаси), який виконував обов'язки головного державного адміністратора. Він не лише модерував роботу канцелярії, а й був ключовим координатором між різними відомствами, виступаючи головним стратегічним радником хана [43, с. 70].

Питання фінансового благополуччя держави перебували у віданні дефтердара, який очолював фіскальне відомство, та хазінедара, відповідального за цілісність ханської скарбниці. Технічне забезпечення роботи Дивану здійснював розгалужений штат професійних писарів (катібів) та секретарів, які володіли мистецтвом каліграфії та перекладу. Хоча ці посади не мали спадкового характеру, їх зазвичай обіймали представники лояльних хану, хоч і менш знатних родів.

Судова гілка влади в Кримському ханаті була тісно інтегрована в загальноімперську мусульманську правову систему. Це найбільш яскраво проявлялося у процедурі призначення кадїаскера, який отримував свій мандат безпосередньо від султана. Кадїаскер, як вищий військовий суддя та член Дивану, виконував функцію головного контролера за відповідністю державної політики канонам шаріату [10, с. 138]. На низовому рівні правосуддя реалізовувалося через мережу кадїїв, чия діяльність охоплювала всю територію держави, поділену на відповідні округи, кадилики. Варто зауважити, що функції кадїїв не обмежувалися лише судовими розглядами; вони виконували широке коло нотаріально-адміністративних завдань: від офіційної реєстрації майнових угод та шлюбних контрактів до виступу в ролі комунікаторів між ханською адміністрацією та місцевим населенням [43, с. 119].

Релігійна вертикаль влади була очолювана муфтієм, який вважався непогрішним авторитетом у питаннях теології та юриспруденції. Його висновки, оформлені у вигляді “фетв”, мали статус закону, обов'язкового до виконання всіма вірянами, включаючи самого хана [23, с. 58]. Муфтії мав не лише величезний духовний вплив, а й розпоряджався колосальними

земельними активами, вакуфним фондом, що робило мусульманське духовенство одним із найбагатших та найбільш самостійних економічних суб'єктів у країні [11, с. 73]. Релігійна еліта часто виступала в ролі медіатора у конфліктах між ханом та опозиційною знаттю, проте за певних умов муфтії міг стати інструментом делегітимізації правителя, видавши фетву про його невідповідність займаній посаді.

Органи державного управління Кримського ханату являли собою збалансовану, логічно побудовану та складну систему, де кожна інституційна ланка, – від хана та Дивану до калги, нуредина та родових беїв, – мала свої чітко артикульовані прерогативи, права та обов'язки. Саме ця архітектура влади дозволяла кримській державності зберігати свою внутрішню стійкість, життєздатність та унікальну культурну ідентичність протягом понад трьох століть. Вона демонструвала високий рівень адаптивності свого часу, успішно інтегруючи османські адміністративні інновації у традиційний степовий устрій.

Лише фундаментальне руйнування цього внутрішнього балансу, що відбулося у другій половині XVIII століття під тиском зовнішньої агресії та внутрішніх розколів, та кардинальній зміні введення геополітики в регіоні зіграло роль в колапсі держави Гіреїв. Адміністративна історія Кримського ханату залишається вагомим свідченням високої політичної та управлінської культури кримськотатарського народу, який спромігся створити та підтримувати ефективну державну модель на стику цивілізаційних світів.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬСТВА

2.1 Станова ієрархія та роль аристократичних родів. Вплив провідних родів на політику держави.

Розглядаючи питання внутрішнього устрою Кримського ханату, неможливо оминати увагою той факт, що його соціально-політична архітектура являла собою багат шарову вибудовану систему станової ієрархії. Попри сакральність династії Гіреїв, чия легітимність та право на престол є недоторканим, в структурі держави кримських татар левову частину держуправління було відведено цілій плеяді потужних аристократичних кланів, чий політичний вага та реальний вплив на державні справи часто ставали тими визначальними факторами, що спрямовували історичний вектор розвитку всієї країни.

Важливо підкреслити, що дана суспільна модель не виникла у вакуумі, а була прямою та безпосередньою спадкоємицею давнього золотоординського устрою. Останній, під впливом специфічних географічних та соціокультурних умов Кримського півострова, зазнав суттєвої трансформації, перетворившись на унікальну модель, яку дослідники часто характеризують як “аристократичну корпоратократію” або ж як специфічну форму держави “кочового феодалізму” [31, с. 87].

Як описала О. Кухарчук тип кримськотатарської держави: «устрій тодішньої Кримської державності можна охарактеризувати як

децентралізований складний кочівний феодальний союз окремих племен(орд) або родів(кланів) із виборним монархом на чолі» [19, с. 422].

Слід розуміти, що кримська знатна верства не була якоюсь монолітною чи однорідною масою покірних підданих, навпаки, вона представляла собою розгалужену та ієрархічно структуровану систему родів. Кожен із цих родів володів власною, вкоріненою генеалогічною легітимністю, землею; мав у своєму розпорядженні значну військову міць та спирався на конкретну територіальну базу.

Ця система мала чіткий поділ суспільства на правлячу династію, вищу племінну аристократію в особі карачу-беїв, а також нижчі прошарки дворянства, представлені мурзами та уланами. Всі вони разом формували єдиний привілейований стан, головною ознакою якого було повне звільнення від податкового тягаря, що робило їх прямим аналогом османського військово-адміністративного стану “аскері” [44, с. 114].

Чотири карачу-беї в офіційному дискурсі того часу величалися “стовпами” або ж “опорами” держави [43, с. 100-101]. Якщо заглибитися в історію формування цього інституту, то можна побачити, що початково до цього максимально вузького та елітарного кола входили представники родів Ширін, Барин, Аргин та Кипчак. Проте динаміка політичного життя була такою, що з плином часу склад цих привілейованих родин не залишався статичним; він піддавався змінам відповідно до трансформації їхньої реальної політичної ваги та ресурсних можливостей.

Зокрема, протягом XVI століття ми спостерігаємо стрімке сходження на політичну авансцену родів Мангітів (яких також часто іменували Мансурами) та Седжевутів. Своєю активністю та зростаючим впливом вони поступово потіснили Кипчаків та Аргинів у суворому становому протоколі держави [41, с. 35]. Ці аристократичні роди де-факто розглядалися як колективні співвласники держави. Саме тому жодне стратегічно важливе рішення, яке приймалося ханом, чи то було оголошення повномасштабної війни, чи укладення складного дипломатичного союзу, не могло вважатися легітимним або остаточним без

отримання їхньої прямої, офіційно висловленої згоди. Більше того, кожен такий акт мав бути скріплений їхніми особистими печатками. Згодом вплив Мансурів кидав тінь на інші роди, крім роду Ширін [16].

Надзвичайно цікавим аспектом було право беїв карачу на так зване “законне повстання”. У випадках, коли хан, на їхню думку, починав діяти всупереч ustalеним віковим звичаям та традиціям, відомим як “тьоре”, аристократія могла ініціювати легальну процедуру детронізації монарха, скликаючи для цього загальнодержавний з'їзд – курултай [31, с. 87].

Що стосується ієрархії всередині самої аристократичної верхівки, то тут беззаперечно, фактично монопольне лідерство протягом абсолютної більшості історичних періодів існування ханату належало роду Ширін. Статус глави цього роду був настільки високим, що він носив титул “баш-карачу”, тобто головного серед карачу-беїв. У становій вертикалі він офіційно визнавався першою особою в державі одразу після самого хана, а в реальній політичній практиці нерідко ставав його головним та найбільш небезпечним опонентом [43, с. 116-117].

Така виняткова могутність Ширінів мала під собою дуже міцне підґрунтя: по-перше, це була їхня особлива історична роль у процесах заснування та легітимізації ханату; а по-друге, унікальні шлюбні прерогативи. Ширіни були єдиним родом, представники якого мали законне право брати шлюб із принцесами з панівної династії Гіреїв, що створювало нерозривні кривні зв'язки між престолом та аристократією [40, с. 22].

В тогочасному дипломатичному етикеті та офіційному листуванні навіть використовувалася вельми промовиста метафора: відносини між ханом та Ширінським беєм порівнювалися з двома голоблями одного возу, де хан уособлював праву сторону, а бей, власне, ліву [41, с. 485], що підкреслювало їхню функціональну рівність у керуванні державної “карети”. Військовий потенціал цього роду також вражав уяву сучасників: за історичними свідченнями, під час військової кампанії 1541 року проти Московії лише один рід Ширін зміг мобілізувати та виставити під свої знамена від 30 до 40 тисяч

нукерів, що кількісно переважало збройні сили багатьох інших знатних родів разом узятих [31, с. 87].

Економічне підґрунтя та матеріальна база могутності цих аристократичних корпорацій ґрунтувалася на розгалуженій системі бейликів. Бейлики представляли собою напівавтономні, спадкові територіальні володіння, в межах яких беї виступали як фактичні, повноправні суверени. Дуже важливо відзначити, що територія бейлика принципово розглядалася не як особиста власність окремого індивіда, а як колективне достояння всього роду, що виключало можливість її відчуження або продажу за межі сімейного кола. У межах своїх земель беї володіли повнотою адміністративної та судової влади: вони самостійно встановлювали та збирали податки, серед яких ключовими були релігійна десятина (ошр) та військова частка здобичі (савга), а також інші традиційні збори.

Крім того, беї здійснювали верховне правосуддя над своїми підданими. Структура управління всередині великих бейликів була настільки розвиненою, що вона майже дзеркально копіювала ханський двір у Бахчисараї. Зокрема, у володіннях роду Ширін функціонували власні ієрархічні посади, включаючи локальних калгів, нуреддинів та навіть власних судових чиновників, кадїаскерів [43, с. 105]. Подібна децентралізація владних повноважень та ресурсів неминуче призводила до того, що хан опинявся в стані постійної фінансової та військової залежності від лояльності своїх беїв. Оскільки його власні земельні домени часто не генерували достатньо коштів для самостійного утримання великого професійного війська, будь-яка масштабна військова акція була неможливою без підтримки племінних ополчень, що перебували під командою карачу-беїв.

Спускаючись нижче по щаблях аристократичної драбини, ми потрапляємо в середовище мурз. Це були представники чисельних дворянських родин, які, за суттю своєю, виступали васалами або безпосередньо карачу-беїв, або, у рідших випадках, самого хана. Хоча статус мурзи однозначно свідчив про шляхетне походження особи та її належність до панівного класу, їхній реальний

політичний вплив та рівень добробуту перебували в прямій залежності від ступеня близькості до основних центрів прийняття рішень. Поруч із ними в соціальній структурі знаходилася специфічна група уланів, титулованої знаті, яка всіляко підкреслювала свою, бодай віддалену, спорідненість із ханським родом.

Окрему, важливу категорію становили так звані ічки-беї, або служиві беї. На відміну від карачу, вони могли не належати до стародавніх, генеалогічно підтверджених родів, проте вони займали ключові посади при дворі завдяки своїм особистим якостям та беззаперчній відданості монарху. Саме ця служила знать була тим інструментом, на який хани намагалися спиратися у своїй тривалій та виснажливій боротьбі за посилення централізованої влади. Щоб стимулювати їхню лояльність, хани наділяли їх земельними пожалуваннями у формі “союргалів”, які видавалися за умови несення служби і з часом почали трансформуватися у систему, подібну до османських тімарів [43, с. 110].

Можна згадати і про специфічну роль роду Яшлавських, відомих також як Сулешови. Хоча за своїм формальним статусом вони не завжди офіційно входили до канонічного списку карачу, їхня фактична вага в державній системі була вагомою. Це пояснювалося їхнім монопольним контролем над важливим напрямком зовнішньої політики, відносинами з Московською державою. Голови роду Яшлавських традиційно виконували функції посередників у переговорах, займалися організацією складних дипломатичних місій та забезпечували протокольний прийом іноземних послів [23, с. 58].

Така спеціалізація робила їх ключовими фігурами в очах північних сусідів Криму і дозволяла їм формувати особливий прошарок “дипломатичної аристократії”. Їхній добробут і престиж напряму залежали від успішності міжнародних контактів та здатності гарантувати стабільний потік “поминків”, данини, яка розподілялася між ханською скарбницею та приватними інтересами провідної знаті.

Станова ієрархія Кримського ханства хоч і не була застиглою чи абсолютно нерухомою структурою, проте, як ми показали, вона володіла

надзвичайним внутрішнім імунітетом проти будь-яких спроб встановлення одноосібного деспотичного правління або абсолютизму. Родова аристократія з надзвичайною ревністю та рішучістю оберігала свої привілеї, що неминуче ставало причиною гострих, а подекуди й кривавих конфліктів із ханами, які прагнули до реформ.

Яскравими прикладами такої боротьби були правління Саадета I та Сахіба I Гіреїв. Їхні спроби інтегрувати в кримське життя централізовані османські моделі управління та приборкати непокірних Ширінів викликали запеклий опір, що виливався в масштабні заколоти та змушував Стамбул втручатися в ситуацію в ролі верховного арбітра [31, с. 93]. Згадана раніше особиста гвардія “капи-кула”, що складалася з воїнів рабського походження і мала стати противагою ополченням беїв, само по собі не змогло докорінно змінити ситуацію та повністю нівелювати політичний капітал давніх аристократичних кланів.

Додатковим фактором, що ускладнював соціальну стратифікацію, була наявність потужної релігійної еліти (улема), на вершині якої стояв муфтій. Хоча духовенство формально позиціонувало себе поза межами племінної системи родів, воно було максимально глибоко інтегроване в усі процеси державного управління. Це відбувалося як через безпосередню участь у засіданнях Дивану (державної ради), так і через контроль над величезними масивами вакуфних земель.

Муфтій володів унікальним інструментом впливу, правом вето на будь-яке рішення хана, якщо воно визнавалося таким, що суперечить нормам ісламського права (шаріату), детальніше про це згадаємо нижче. Таким чином, релігійна верхівка виступала ще одним ефективним механізмом стримування монаршої волі. Водночас, на периферії політичного впливу залишалися так звані чорні татари, тобто широкі верстви простолюду, а також численні невольники. Саме вони своєю щоденною працею та військовою службою створювали той економічний базис, на якому тримався добробут аристократії,

проте в реальній “великій політиці” вони залишалися лише об'єктами управління, не маючи жодних важелів впливу на прийняття державних рішень.

Такий цікавий стан ієрархії, аристократичних взаємин, степовий осілий симбіоз, з одного боку, не зміг би витримати викликів нового часу і лишитися незмінним; але спроба реформації, хоч і відверто грубим шляхом, такої тендітної системи закінчилася для ханату трагічно.

XVIII столітті стала наочним підтвердженням того, наскільки фатальним для держави може бути порушення цього вікового балансу сил між монархом та знатними родами. Останній правитель, Шагін Гірей, усвідомлюючи необхідність модернізації, спробував радикально та одномоментно зламати стару станову систему. Його реформи привели державу до глибокого внутрішнього розколу, еліта почала шукати зовнішньої підтримки, орієнтуючись або на Османську імперію, або на Росію. Це критичне ослаблення державної єдності і стало одним з чинників, які полегшили процес падіння держави Кримського півострова пізніше.

Станова ієрархія та роль аристократичних родів були не просто декоративним елементом чи формальною структурою, а самим “живим нервом” кримської державності, що протягом століть забезпечував її своєрідну внутрішню гармонію через надзвичайно складний, але дієвий компроміс між династичним правом Гіреїв та воєнно-економічною потугою карачу-беїв.

2.2 Соціальна структура та правові засади кримськотатарського суспільства

Будь-яка спроба здійснити наукове дослідження складної соціальної та політичної природи Кримського ханства, як державного організму, буде апоріє неповною та позбавленою концептуальної цілісності без аналізу ісламського фактору.

Вказаний чинник у даному історичному контексті виступав не просто у ролі певної абстрактної релігійної доктрини чи сукупності культових обрядів, а виконував роль життєво важливої, фундаментальної основи колективної ідентичності та стратегічного державного будівництва на півострові протягом

століть, оскільки сам іслам постає як система, котра має бути домінуючою в питаннях розбудови мусульманської держави.

Слід констатувати, що Кримське ханство практично від моменту свого офіційного політичного заснування функціонувало як повноцінна ісламська держава з глибокими духовними традиціями. Саме мусульманська віра в її специфічному регіональному втіленні стала тим ключовим етноконсолідуючим чинником, який дозволив провести чітку соціокультурну межу, що остаточно та безповоротно виокремила місцеве населення від держав та спільнот іншого віросповідання.

Процес офіційного прийняття ісламу як панівної державної релігії, що мав місце ще в епоху Золотої Орди за часів хана Узбека, створив передумови для формування абсолютно унікального соціокультурного ландшафту [30, с. 195]. У цьому середовищі суворі норми шариату не просто існували як законодавчий ідеал, а буквально пронизували всі без винятку поверхи публічного управління та приватного життя кожного підданого. Релігійний фактор у цей період набув статусу домінанти етносоціальної ідентичності, перетворюючись на головну ідеологічну підвалину національної єдності кримськотатарського етносу.

Ми зауважимо, що кримський іслам мав свої неповторні регіональні особливості, оскільки він органічно розвивався на складному перетині близькосхідної мусульманської цивілізації з впливом “османського” ісламу та автентичних степових традицій Великого Степу, що додавало йому певної гнучкості та стійкості.

У межах внутрішньої ієрархічної структури ханату соціальна архітектура передбачала винятковий, особливий статус для представників духовного стану, яке разом із родоплемінною аристократією формувало вищий привілейований прошарок суспільства. Релігійна еліта, відома в джерелах під збірною назвою “улема”, була максимально щільно та органічно інтегрована в загальну систему державного адміністрування. Це проявлялося не лише через їхню безпосередню

участь у засіданнях Дивану, а й через ефективний контроль над значними земельними ресурсами країни [23, с. 58].

Духовенство в Кримському ханаті не лише виконувало функцію тлумача божественного закону, а й виступало потужною стабілізуючою силою, яка в моменти гострих політичних криз часто відігравала роль авторитетного медіатора, стримуючи деструктивні конфлікти між правлячим ханом та впливовими бейськими родами. Постійна присутність ісламських інституцій у політичному полі забезпечувала безумовну легітимацію влади династії Гіреїв в очах народу, оскільки постать хана сприймалася як юридично самодержавна постать, чиє право на правління санкціоноване безпосередньо “волею Аллаха” [9, с. 104].

Найвищою духовною та адміністративною посадовою особою в релігійній ієрархії держави був муфтії, якого в офіційних документах та високому протоколі також іменували титулом Шейх-уль-іслам (Старійшина ісламу), що мало символізувати його винятковий статус як головного непорушного авторитету в усіх найтонших питаннях віри. Слід зауважити, що статус муфтії в Криму був надзвичайно високим навіть за мірками тогочасного ісламського світу: у церемоніальному протоколі ханського Дивану він незмінно займав почесне місце безпосередньо по праву руку від правителя. Це красномовно підкреслювало пріоритет духовного авторитету над світськими чиновниками та воєначальниками.

Важливо зробити особливий акцент на тому, що муфтії володів значним рівнем фактичної незалежності від прямого тиску ханської адміністрації. Це пояснювалося тим, що процедура його призначення або затвердження часто була тісно пов'язана з волею османського султана, який виступав у ролі халіфа, верховного лідера всіх мусульман-сунітів [23, с. 58]. Головним інструментом впливу муфтії було видання фетв, спеціальних юридичних висновків з релігійно-правових питань, які мали статус закону прямої дії та були обов'язковими для виконання всіма підданими без винятку, включаючи навіть

самого хана. Фетва має достатньо сили, щоб вона використовувалася як законна підстава для детронізації правителя [43, с. 69].

Окрім релігійного наставництва, муфтії фактично очолював величезну адміністративну машину, яка здійснювала управління вакуфним майном, специфічним видом власності (землями, будівлями, джерелами доходів), що передавалися вірянами на благодійні та релігійні потреби. Контроль над цими колосальними фінансовими потоками робив духовенство економічно самодостатнім і дозволяв йому проводити автономну політику [40, с. 21]. У загальній ієрархічній драбині безпосередньо після муфтія йшли кадїаскери, мудериси та поважні шейхи суфійських братств, кожен з яких контролював свій власний сегмент впливу на свідомість суспільства.

Ключовою та центральною фігурою в розгалуженій системі мусульманського судочинства ханату виступав кадїаскер, вищий військовий суддя, який за посадою входив до складу державної ради. Важливою інституційною відмінністю від Османської імперії, де традиційно функціонувало кілька кадїаскерів, було те, що в Кримському ханаті ця посада була суворо уніфікованою і зосередженою в руках однієї високопоставленої особи, чия постійна резиденція знаходилася в Бахчисараї. Кадїаскер виконував функції найвищого судового наглядача, здійснюючи моніторинг діяльності всіх без винятку окружних суддів, а також ніс персональну відповідальність за суворе дотримання норм шаріату в армії під час проведення військових кампаній [43, с. 70]. Посада кадїаскера мала величезне стратегічне значення, оскільки вона виступала своєрідним “інформаційним мостом”, через який здійснювався живий зв'язок між кримською судовою практикою та османською правовою архітектурою, зокрема через контакт із кадїаскером Румелії.

Сама ж судова влада на місцях була чітко структурованою та ієрархічною: вся територія держави була поділена на спеціальні судові округи, кадилики. На початок XVIII століття в Криму нараховувалося близько 48 таких округів, що створювало умови для максимальної доступності правосуддя навіть у віддалених регіонах. У кожному кадилику правосуддя чинив кадї, професійний

суддя, чиї функції були надзвичайно широкими. Він не лише виносив вердикти у складних кримінальних чи заплутаних цивільних справах, а й де-факто виконував функції публічного нотаріуса, здійснюючи офіційну реєстрацію шлюбів, розлучень, угод купівлі-продажу та засвідчуючи заповіти [43, с. 129].

Діяльність каді в провінції була багатогранною та соціально значущою: він виступав природним посередником між центральним урядом та місцевими громадами, здійснював суворий контроль над ціноутворенням на ринках та наглядав за матеріальним станом мечетей і початкових шкіл.

Система судочинства в Кримському ханаті ґрунтувалася на надзвичайно складному, але втім симбіозі священного шаріату та давнього адату (традиційного звичаєвого права). Шаріат у цій системі виступав як універсальна, всеохопна система релігійних та юридичних заповідей, що базувалися на текстах Корану та Сунни, регулюючи переважну більшість аспектів життєдіяльності мусульманської спільноти.

Слід підкреслити, що в Криму панував ханафітський мазхаб, одна з чотирьох основних правових шкіл ісламу сунітського спрямування, яка відзначається своєю раціональністю, певною гнучкістю та високим рівнем терпимості у питаннях тлумачення правових норм [20, с. 141]. Водночас, паралельно з нормами шаріату, в Криму продовжувало активно діяти старе право, так зване “Чингізове тьоре” або адат. Цей звід традиційних норм регламентував специфічні питання, такі як порядок престолонаслідування всередині правлячого роду, складні васальні відносини між аристократичними кланами та певні аспекти кримінального права, що мали кочове коріння.

Існування адату було надзвичайно важливим елементом збереження кримським суспільством своєї унікальної степової ідентичності навіть за умов невпинного посилення культурного та політичного впливу Османської імперії [9, с. 120]. У кримських судах пріоритет завжди надавався живим, усним свідченням свідків, а загальна процедура була спрямована не стільки на покарання, скільки на досягнення остаточного примирення та консенсусу між сторонами конфлікту. Система доказів також включала урочисті присяги на

священному Корані, які мали статус вирішального аргументу в ситуаціях, де бракувало прямих доказів.

Крім того, кримські судді нерідко вдавалися до практики “сіяса”, як особливого виду адміністративної справедливості, яка дозволяла накладати дискреційні покарання з метою підтримання громадського спокою та правопорядку [45, с. 56].

Особливий інституційний статус у загальній судовій системі посідав суд при Дивані (ханській раді), де безпосередньо правитель, особисто або через своїх спеціально уповноважених заступників, розглядав найбільш резонансні та складні справи загальнодержавного рівня. Як вже відомо, кожен підданий, незалежно від свого соціального походження чи місця проживання, мав священне право звернутися зі скаргою безпосередньо до хана, якщо вважав рішення місцевого кадї несправедливим чи упередженим. Суд при Дивані зазвичай зосереджувався на розгляді тяжких злочинів, до яких відносили навмисні вбивства, зухвалий розбій на великих торгових шляхах та акти державної зради.

Для забезпечення ефективної та безперебійної роботи судів кадї мали у своєму розпорядженні цілий штат професійних помічників: наїбів (заступників), катїбів (професійних писарів) та мухзирів (спеціальних посильних), чиїм завданням був виклик сторін та свідків до зали суду [43, с. 175]. Наїби часто виконували реальні судові функції у віддалених поселеннях округу, фактично представляючи авторитет кадї на місцях. Весь процес документування та архівації судових рішень здійснювався у спеціальних реєстрах, сіджилах, які сьогодні є безцінним джерелом правової та соціальної пам'яті держави [44, с. 111].

Попри виразно релігійний характер судової влади, кримська модель виявляла цікаву, як для ісламської держави, толерантність до представників інших конфесій, немусульман (так званих зиммі). Християнські, іудейські та караїмські громади користувалися широким правом на власне внутрішнє самоврядування та мали певну автономію [26, с. 311]. Проте немусульмани, все

ж, зверталися до шариатського суду, оскільки суди їх конфесій не мали юридичної влади, навіть в сімейних питаннях; але вони керувалися вже їхніми, єврейськими, православними, караїмськими чи іншими релігійними законами.

Не менш важливою була монопольна роль ісламського духовенства у сфері народної освіти, оскільки всі без винятку навчальні заклади перебували у прямому віданні мечетей та отримували стабільне фінансування за рахунок доходів від вакуфів. Базову, початкову освіту діти отримували в мектебах, які часто існували при великій мечеті, а для здобуття вищих знань молодь прямувала до медресе. Там навчальний план включав глибоке вивчення класичної арабської мови, ісламського віровчення та богослужіння, філософії, формальної логіки та фундаментального правознавства.

Найбільш славнозвісним інтелектуальним центром регіону було Зинджирлі-медресе в Бахчисараї, засноване Менглі I Гіреєм, куди за знаннями приїжджала талановита молодь [30, с. 199]. Таким чином, духовенство через розгалужену систему освіти фактично формувало світогляд нових поколінь, цілеспрямовано прищеплюючи їм вірність традиційним ісламським цінностям та ідеалам відданості державі.

Після 1783 року статус ісламу та загальне становище духовенства зазнали радикальних, часто болісних трансформацій. Російський уряд, керуючись імперською логікою повного контролю над новими територіями, намагався максимально інструменталізувати мусульманську спільноту. З цією метою у 1794 році було створено Таврійське магометанське духовне правління (ТМДП), на чолі якого стояв муфтії, що призначався безпосередньо імператрицею. Це фактично означало насильницьке перетворення вчорашніх незалежних духовних лідерів на частину величезного імперського бюрократичного апарату, де священослужителі почали отримувати державну платню та офіційний статус дворян [11, с. 71].

Імперська адміністрація методично та послідовно обмежувала автономію ісламських інституцій, встановивши надзвичайно суворий поліцейський нагляд за кожним словом мулл та імамів у мечетях. Було введено жорсткі обмеження на

кількість мечетей, що могли функціонувати, а мережа духовних шкіл штучно скорочувалася. Найбільш болючим ударом стала масова конфіскація вакуфних земель на користь російських поміщиків або держави, що позбавляло мусульманську громаду економічного підґрунтя для розвитку.

Попри ці системні та багаторічні утиски, мусульманська громада Криму виявила неймовірну стійкість і зуміла зберегти ядро своєї віри та традицій у межах ТМДП, яке залишалося головним, хоч і обмеженим, органом релігійного самоврядування аж до революційних подій 1917 року.

2.3 Податкова система та економічні основи державності. Взаємозв'язок між формою господарювання та соціальним устроєм

Розгляд економічного фундаменту Кримського ханату та його розгалуженої податкової системи відкриває достатньо широке поле для аналізу, оскільки ця сфера, втім, як і більшість аспектів Кримського ханства як такого, являла собою симбіоз та гібрид. У цьому державному організмі впродовж століть тісно перепліталися, взаємопроникали та трансформувалися суворі степові кочівницькі традиції, непорушні догматичні норми ісламського права, а також пізніші адміністративні та фіскальні запозичення, запозичені з досвіду сюзерена ханства. Вивчення цих процесів розкриває логіку та характер виживання ханату, зрозуміти, як саме конкретний господарський уклад диктував жорстку логіку соціальної ієрархії, вибудовував владні вертикалі та, зрештою, визначав реальні межі державної міці династії Гіреїв у різні історичні періоди.

Економіка держави функціонувала як складна, але збалансована екосистема, де традиційне кочове скотарство безкраїх степових районів органічно співіснувало з інтенсивним садівництвом, огородинцтвом та виноградарством родючого передгір'я, а також із надзвичайно активною транзитною торгівлею, що вирувала в портових містах. Таке колосальне розмаїття форм господарювання, зумовлене географічними та кліматичними чинниками, неминуче зумовило й специфічні особливості фіскальної політики.

Вона перетворилася на химерне поєднання канонічних мусульманських податків, давніх чингізидських зборів, що сягали корінням у золотоординське

минуле, та екстрених військових виплат, необхідність яких виникала в часи масштабних походів. В основі всієї кримської державності незмінно лежало право верховної, сакралізованої власності хана на землю. Втім, аналіз свідчить, що на практиці реальний фіскальний та адміністративний контроль хана часто наражався на серйозні обмеження, зумовлені земельними правами могутніх аристократичних родів та економічною автономією мусульманського духовенства.

Центральним, фактично наріжним елементом усієї податкової системи Кримського ханату були канонічні ісламські податки, які не просто забезпечували наповнення казни, а й слугували яскравим індикатором релігійного характеру держави, закріплюючи поділ підданих на мусульман та немусульман. Серед них особливе місце посідав ошр (десятина) – обов’язковий збір з усіх без винятку сільськогосподарських продуктів, що вирощувалися руками правовірних [43, с. 176]. Теоретичне, теологічне обґрунтування цього податку базувалося на глибокому переконанні, що вся земля як така є виключною власністю всієї громади віруючих (умми), а правитель, як “тінь Аллаха на землі”, лише надає її в тимчасове користування в обмін на певну частку врожаю.

Що ж стосується немусульманського населення (зиммі), то для них головним і часто доволі обтяжливим фіскальним тягарем був джизьє, подушний податок, який мали сплачувати всі дорослі та працездатні чоловіки. Цей податок сприймався як плата за право не нести військову службу та одночасно як гарантія захисту та заступництва з боку ісламської держави [40, с. 30]. Кошти від джизьє, як правило, стікалися безпосередньо до особистої ханської скарбниці та використовувалися переважно на стратегічні цілі, зокрема на утримання професійного ядра армії. Окрім того, існував цілий ряд специфічних, іноді дріб’язкових зборів з іновірців, як-от “податок на наречену” або плата за право випасу худоби на пасовищах, що значною мірою копіювали тогочасні османські зразки [43, с. 181].

Окрему економічну нішу займала релігійна еліта, яка за допомогою інституту вакуфів контролювала величезні масиви земель. Прибутки з цих територій були цільовими: вони спрямовувалися на утримання мечетей, шкіл (медресе) та на численні благодійні проекти, що фактично робило духовенство фінансово незалежним.

Поруч із чіткими ісламськими нормами, в правовому та економічному полі ханату продовжували непохитно діяти давні монгольські податкові інституції, які династія Гіреїв дбайливо зберігала як спадок Золотої Орди та символ своєї легітимності. До цієї категорії належала насамперед тамга – універсальний збір із будь-яких торговельних операцій та транзиту товарів, а також савга, яка за традицією становила десяту частину будь-якої воєнної здобичі [43, с. 179].

Цікавим є той історичний факт, що кримські правителі у своїх взаєминах із військовою знаттю часто демонстрували поміркованість, обмежуючись збором лише 10% здобичі, хоча норми шариату прямо передбачали передачу державі п'ятої частини (хумсу), тобто 20%. Це був вимушений, але стратегічно виправданий компроміс між релігійною догмою та матеріальними інтересами мурз і беїв, на чиїх мечях трималася влада.

Ще одним специфічним відлунням монгольської епохи був шішлік (şişlik), податок на вівць. Піддані ханату, особливо степове населення, надзвичайно ревно, а іноді й агресивно оберігали цей традиційний збір від будь-яких спроб ханів замінити його на більш сучасний, але значно вищий османський аналог (адет-і агнам) [37, с. 72]. Такий запеклий опір будь-яким фіскальним нововведенням наочно демонструє, що податкова система в Криму ніколи не була одностороннім диктатом монарха. Вона була ареною постійного, виснажливого торгу між верховною владою та суспільством, де сила традиції та звичаєвого права часто виявлялася куди міцнішою за будь-який державний інтерес чи модернізаційні пориви правителів.

Економічна потужність ханату значною мірою трималася на позаекономічних джерелах доходів. Ключове, якщо не визначальне місце в цій

системі посідав ясир та закореніла работоргівля. Оскільки в Османській імперії існував стабільно високий, практично ненаситний попит на невільників, воєнні набіги перетворилися на надзвичайно прибутковий, добре налагоджений промисел для всієї кримської військової еліти. Місто Кафа (сучасна Феодосія) набуло слави найбільшого і найпохмурішого центру работоргівлі Чорного моря, де ханська адміністрація справно отримувала свій відсоток із продажу кожної живої душі [45, с. 292].

Однак така гіпертрофована орієнтація всього державного господарства на військову здобич та експлуатацію людського ресурсу мала для Криму катастрофічні довгострокові наслідки. Вона діяла як потужний гальмуючий фактор, що стримував розвиток власних продуктивних сил, промисловості та інновацій усередині самого півострова [30, с. 198]. Ханат опинився в небезпечній залежності від успішності зовнішньої експансії та стабільності кордонів сусідніх держав. Коли ж наприкінці XVII століття геополітична ситуація кардинально змінилася, і можливості для проведення переможних набігів різко скоротилися через посилення військової потужності Московії, Війська Запорізького та Речі Посполитої, Кримська держава миттєво зіткнулася з глибокою, системною бюджетною кризою.

Спроби компенсувати нестачу зовнішніх ресурсів шляхом посилення податкового тиску на власних селян та ремісників лише загострювали внутрішні соціальні конфлікти.

Водночас системна криза та поступове вичерпання ресурсів традиційного промислу набігів, чий прибуток був мінливим та нестабільним, змушували правлячу еліту ханату та Війська Запорозького шукати більш стабільні форми економічного співіснування.

Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького кардинально змінила господарський ландшафт регіону, ліквідувавши шляхетську монополію на зовнішні ринки та відкривши доступ до комерції широким верствам козацтва, селянства та міщан. У цій новій кон'юнктурі Запорозька Січ перетворилася на ключовий логістичний вузол та безпековий ескорт для тисяч купців, які щороку

доставляли на півострів українське збіжжя, віск та шкіру в обмін на стратегічно важливу сіль, тютюн та предмети розкоші. Попри постійні воєнні конфлікти, економічний прагматизм часто переважав політичні розбіжності: так, договір 1649 року з Мехмедом IV Авжи відкрив перед українськими товарами ринки Чорноморського басейну, які раніше були виключною монополією султана [24, с. 103].

Додатковою, не менш важливою складовою частиною державних фінансів була зовнішня данина, відома в джерелах під назвами “тиїш” або “поминки”. До самого кінця XVII століття її регулярно виплачували хану Московське царство та Річ Посполита. Тут ми бачимо класичний приклад різного сприйняття однієї і тієї ж події: якщо для північних сусідів ці виплати були вимушеним, часто принизливим інструментом відкupu від нищівних набігів (“плата за мир”), то в офіційному Бахчисараї їх трактували виключно як ознаку васальної залежності цих територій та як законне право Гіреїв на фінансову спадщину Золотої Орди [39, с. 83].

Коли після 1700 року надходження “поминків” остаточно припинилося, це стало ударом по фінансовій системі ханату, що буквально тріщала по швах. Гіреї були змушені гарячково шукати нові шляхи наповнення казни, що призвело до введення надзвичайних, часом непосильних воєнних податків, необхідних для утримання регулярних гвардійських загонів секбанів, створених за османським зразком. Окрім того, держава намагалася максимально експлуатувати свою монополію на видобуток солі [40, с. 19]. Сіль у ті часи була стратегічним товаром континентального значення та фактичним натуральним еквівалентом грошей, що використовувався в багатьох комерційних угодах як усередині країни, так і на зовнішніх ринках.

Соціальний устрій Кримського ханату був настільки нерозривно пов'язаний із формою землеволодіння, що ці дві сфери фактично становили єдине ціле через інституцію бейликів. Провідні беї (карачу) за своїм статусом були повністю звільнені від сплати будь-яких податків до державної скарбниці. Замість грошей вони несли “податок кров'ю”: були зобов'язані на перший

поклик хана виставляти боєздатне військо, повністю забезпечуючи його конями, зброєю та спорядженням.

Така система породжувала феномен, який можна назвати роздробленим бюджетом: хан як глава держави фактично не мав прямого доступу до більшої частини людських та економічних ресурсів півострова, які перебували в руках аристократів. На іншому полюсі соціальної піраміди знаходився статус реая, платників податків. Сюди належали як особисто вільні мусульманські селяни-общинники, так і міські ремісники, а також усе немусульманське населення.

І хоча на рівні теорії та ісламського права стверджувалося, що всі мусульмани є рівними перед Аллахом, у повсякденній реальності ремісничі цехи та сільські джамаати були об'єктами суворого, часом деспотичного фіскального контролю з боку як міської адміністрації, так і місцевих феодалів [13, с. 12].

Весь цей складний взаємозв'язок між формою господарювання та жорстким соціальним устроєм особливо трагічно і яскраво проявився в період радикальних реформ Шагіна Гірея у XVIII столітті. Його амбітна, але багато в чому авантюрна спроба запровадити єдиний градуйований податок на основі реальних доходів населення та взяти під прямий державний контроль вакуфні землі духовенства і родові бейські маєтки була спрямована на повний злам традиційної аристократичної моделі управління.

Шагін Гірей прагнув побудувати на уламках середньовічного устрою сучасну, централізовану бюрократичну монархію європейського типу. Однак ці модернізаційні заходи, що проводилися часто без урахування місцевої специфіки, викликали шалений, фанатичний опір з боку знаті та мусульманського духовенства [17, с. 245-246]. Для них ці реформи були не "прогресом", а прямим зазіханням на їхні віковічні економічні привілеї та підривом самих основ соціальної стабільності.

Врешті-решт, хронічна неспроможність адаптувати архаїчну, громіздку податкову систему до викликів Нового часу та потреб модерної держави стала однією з головних причин внутрішнього паралічу та краху Криму.

Економіка Кримського Ханства трималася на хисткому поєднанні внутрішніх ресурсів, таких як сільське господарство, ремесло та видобуток солі, та значних зовнішніх надходжень у вигляді військової здобичі, работоргівлі та іноземної данини. Податкова система, будучи за своєю природою гібридною та еkleктичною, була точним відображенням хиткого балансу сил між прагненням ханів до централізації та непорушною автономією аристократичних родів.

Соціальний устрій держави виступав прямим віддзеркаленням цього фіскального ландшафту, де звільнення від податків слугувало головною юридичною та моральною ознакою шляхетності, а весь тягар утримання державного апарату незмінно лягав на плечі платників податків. Життєздатність цієї конструкції прямо залежала від здатності династії забезпечувати безперервний приплив зовнішніх ресурсів, і як тільки це джерело вичерпалося, вся державна будівля почала стрімко деградувати, втрачаючи внутрішню єдність та здатність до ефективного самозахисту на міжнародній арені [40, с. 28].

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

3.1. Відносини з Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою. Дипломатія, воєнні конфлікти та союзи.

Взаємини між Кримським ханатом, Великим князівством Литовським (ВКЛ) та Королівством Польським упродовж XV–XVIII століть пройшли шлях

від тісного союзництва до жорсткого протистояння. Це була складна система, де дипломатія часто випереджала воєнні дії, а союзи могли змінюватися залежно від посилення того чи іншого сусіда.

Гене́за цих стосунків сягає корінням у саму епоху зародження кримської державності, коли засновник великої династії Хаджі Гірей зміг утвердити свою владу на півострові значною мірою завдяки послідовній та рішучій підтримці з боку литовського великого князя Вітовта, останній акт цієї політики зробив Казимир IV. В цей ранній, сповнений надій період, литовська політична еліта цілком офіційно та з глибокою пошаною іменувала Хаджі Гірея вільним царем (цар есть волный) [8, с. 5]. У тогочасній суворій правовій термінології це словосполучення мало колосальну вагу: воно означало визнання за ним статусу повністю суверенного, легітимного правителя, який володів сакральним правом санкціонувати територіальні володіння. Великий князь Вітовт, будучи гравцем геополітичної шахівниці, розглядав Кримський півострів як ідеальний стратегічний плацдарм для поширення свого впливу на безкраї простори Золотої Орди, що розпадалася, регулярно підтримуючи там своїх ставлеників.

У свою чергу, перші кримські хани вбачали у могутній Литві надійну опору та щит проти претензій небезпечних конкурентів, зокрема Саїда Ахмета II. Спільна, блискуча воєнна перемога Хаджі Гірея та литовських полків над силами Саїда Ахмета у 1452 році стала не просто історичним фактом, а яскравим підтвердженням дієвості та ефективності цього раннього братства по зброї [11, с. 41-42]. Після цього Саїд Ахмет II утік до Києва, де за наказом короля Казимира був заарештований та відправлений у довічне ув'язнення до Ковно [8, с. 15].

Дипломатичний інструментарій тієї далекої та буремної епохи виробив особливу, специфічну і цікаву форму міждержавної взаємодії, так звані “дарчі ярлики”. Згідно з цими документами, кримські хани, демонструючи свою велич, символічно “дарували” литовським правителям розлогі землі, які вже й так фактично перебували під адміністративним та військовим контролем Вільно [41, с. 268].

Проте не варто вважати ці акти порожньою формальністю; вони мали справді колосальне символічне та юридичне значення для обох сторін цього дипломатичного спектаклю. Для ханів це була можливість зайвий раз підкреслити свій статус прямих і єдиних законних спадкоємців імперії Чингізхана, володарів усього Степу. Для Литви ж ці ярлики слугували безцінним аргументом у міжнародних суперечках, адже вони надавали додаткову, вищу легітимацію її правам на величезні руські території, особливо в умовах зростаючого суперництва з Московською державою. В урочистих текстах ярликів XV століття один за одним перелічувалися славетні міста й цілі регіони: золотоверхий Київ, древній Володимир, Луцьк, стратегічний Смоленськ, розлоге Поділля, неприступний Кам'янець, Брацлав, Чернігів, Новгород-Сіверський.

Більше того, хани “дарували” навіть ті землі, за які йшла запекла боротьба з Московією: Псков, Великий Новгород та далеку Рязань [41, с. 15].

Навіть після фатального 1475 року, коли Кримський ханат був змушений визнати васальну зверхність могутньої Османської імперії, цей традиційний формат офіційного листування вперто зберігався ще довгий час. Хоча, звісно, сама суть відносин почала невблаганно трансформуватися з щирого союзу у тривале, виснажливе і багатогранне протистояння.

Корінний, виразний злам у цих, до того часу, майже ідилічних відносинах, нерозривно пов'язаний із правлінням амбітного хана Менглі I Гірея. Змінивши вектор своєї зовнішньої політики, він зробив ставку на союз із Москвою, що розв'язало йому руки для початку масштабної, нічим не стримуваної експансії проти литовських володінь. Найчорнішою сторінкою цього періоду став катастрофічний погром Києва у 1482 році, який закарбувався як акт жорстокості Батиевого зразка. Проте історія ніколи не буває лінійною, і вже у XVI столітті на зміну ворожнечі знову почали приходити випадки тісної військової кооперації.

Яскравим прикладом цього став великий спільний похід хана Мехмеда I Гірея та добірних литовських загонів на Москву у 1521 році. Ця кампанія наочно продемонструвала сусідам, що перед обличчям спільної загрози старі

образи можуть відступати на другий план заради інтересу стримування експансії московських князів [26, с. 312]. Для підтримання стабільного миру та запобігання новим набігам Бахчисарай почав наполегливо вимагати регулярної виплати, своєрідної данини, що мала як грошовий, так і натуральний вираз. Щорічна сума цих виплат, що була предметом виснажливих торгів, зазвичай коливалася навколо позначки у 15 000 золотих флоринів [41, с. 82]. Цей фінансовий тягар порівну ділили між собою Коронна та Литовська державні скарбниці. Цікаво, що данина могла складатися лише наполовину з дзвінкої монети, тоді як іншу частину становили великі сувої коштовних тканин, серед яких особливим попитом у Криму користувалося дороге великобританське сукно [41, с. 77].

Дипломатичний етикет того часу був справжнім мистецтвом, сповненим складних, часом принизливих, але завжди символічних церемоній, де кожна деталь мала значення. Коли іноземний посол нарешті прибував до стратегічних воріт півострова, фортеці Перекоп, його з усіма почестями зустрічав спеціальний ханський чиновник, чиїм завданням було супроводжувати гостя до самої столиці, Бахчисарая. Під час самої аудієнції в ханському дивані послі, згідно з місцевою традицією, мали ставати на коліна перед особою хана. Польські та литовські дипломати, сповнені гордості, всіляко намагалися оспорювати цю вимогу, палко апелюючи до “права всіх народів” та власної гідності [41, с. 479-480], проте найчастіше були змушені підкоритися протоколу.

Як особливий знак своєї високої милості та прихильності, правитель міг власноруч протягнути послові масивну чашу з добірним вином, багато оздоблену сяючим дорогоцінним камінням. Посол мав прийняти цей жест, випити напій до дна, неодмінно залишаючись при цьому на колінах, що символізувало покору його монарха перед волею Гіреїв. Не менш важливою, а іноді й ключовою частиною переговорного процесу було обговорення питань безпеки торговельних артерій, що зв'язували Крим із Європою. За результатами таких зустрічей хани видавали спеціальні мирні грамоти “*şartname*” або “*ahdname*” [41, с. 290]. Ці документи були справжніми охоронними грамотами

для купців, гарантуючи їм не лише фізичну безпеку на шляхах, а й значне зниження торговельних мит (тамги), іноді з грабіжницьких 7% до цілком прийнятних 3% [41, с. 503]. Зокрема, підданам Великого князівства Литовського офіційно дозволялося практично безперешкодно вивозити стратегічно важливу сіль із багатих соляних озер, що розташовувалися поблизу Качибя (на місці якого згодом виросла сучасна Одеса).

Доленосна Люблінська унія 1569 року, що об'єднала Польщу та Литву в єдину Річ Посполиту, призвела до значної централізації всієї зовнішньої політики нової держави. Внаслідок цих адміністративних раптових змін кримський напрямок дипломатії майже повністю перейшов у безпосереднє відання Коронної канцелярії у Варшаві. Це миттєво позначилося навіть на суто формальних аспектах, таких як мова офіційного листування: якщо раніше в переписках із Кримом домінувала староукраїнська (руська) мова, то з кінця XVI століття її стрімко витісняють польська мова та міжнародна латина.

Нові виборні королі, які часто були вихованцями західноєвропейської політичної школи, як-от Сигізмунд III Ваза, ставилися до архаїчної традиції “дарчих ярликів” з відвертою дозою скепсису та роздратування. У 1598 році монарх пішов на безпрецедентний крок, прямо заборонивши своєму досвідченому послу Никодиму Коссаковському приймати від хана документи, в яких той за звичкою “дарував” Київ короні. Сигізмунд III різко заявляв, що степові правителі не мають жодного права дарувати те, що ніколи насправді їм не належало і не належить [41, с. 278].

Цей період став початком переходу до значно більш жорсткого, прагматичного і позбавленого сентиментів дипломатичного торгу, де кожна зі сторін намагалася максимально цинічно використати будь-які внутрішні негаразди чи династичні кризи сусіда задля власної вигоди.

XVII століття увійшло в історію цих відносин як період найбільш амбітних, масштабних та водночас надзвичайно суперечливих воєнних союзів. Після кровопролитної Хотинської війни 1621 року, яка виснажила обидві держави, відносини конче потребували нової юридичної легалізації та

перезавантаження. Це призвело до видання цілої низки важливих ярликів ханом Джанібекком Гіреєм у 1624 році. У наступному десятилітті хани Інает та Бахадир Гіреї знову і знову підтверджували умови миру, проте щоразу виставляли рахунок, вимагаючи суттєвого збільшення суми щорічних “поминків” аж до 30 000 флоринів загальної вартості [41, с. 506].

Дипломатія того часу була нерозривно, майже інтимно пов'язана з постійним обміном знатними бранцями, що часто ставали живим товаром у політичних іграх. Наприклад, у період з 1629 по 1634 рік майбутній видатний хан Іслам III Гірей сам перебував у польському полоні, що, безперечно, глибоко вплинуло на його особисті погляди та подальшу готовність до складних компромісів із Варшавою.

1645 року султан дозволив ханству вести війни проти Польщі, що вдало наклалося на козацьке повстання через три роки [22, с. 73]. Так Крим в період союзу з Гетьманщиною стало страшною силою проти королівських військ.

Найбільш інтенсивний, майже гарячковий період союзницьких відносин припав на 1654–1666 роки, який можна підсумувати як “довгий альянс” з погляду на його тривалість. Перед лицем смертельної московської загрози хан Мехмед IV Гірей рішуче став на бік короля Яна Казимира. Спільна, тріумфальна перемога під Чудновом у 1660 році стала вершиною цієї воєнної коаліції. В ті часи нестримна татарська кіннота неодноразово, в останній момент, рятувала виснажені королівські війська від неминучого розгрому, стаючи вирішальним чинником на полях великих битв [15, с. 140].

Проте, як це часто буває в політиці, цей міцний союз був підступно підірваний у 1667 році після укладення Андрусівського перемир'я між Москвою та Варшавою. Кримська політична еліта відчула себе глибоко ображеною та зрадженою через таємні, закулісні домовленості двох християнських монархів, які за спиною хана фактично проігнорували, з його точки зору, всі законні інтереси його держави. Мирна угода під Підгайцями, укладена того ж 1667 року між талановитим полководцем Яном Собеським та впливовим калгою Киримом Гіреєм, стала відчайдушною спробою хоч якось стабілізувати відносини, що

стрімко котилися у прірву. Документ передбачав термінове взаємне звільнення полонених, зокрема сумнозвісного полковника Маховського, та вкотре підтверджував зобов'язання Польщі справно виплачувати данину [41, с.178].

Втім, подальша масштабна експансія Османів у Європу та ганебний Бучацький мир 1672 року остаточно змінили статус-кво в регіоні. За цим принизливим договором польський король був змушений погодитися на виплату важкого податку безпосередньо султану, а татарські війська, в силу обставин, фактично перетворилися на авангард турецької агресії, спрямованої проти самої суті Речі Посполитої.

Навіть у сповненому тривог XVIII столітті дипломатична активність між Бахчисараєм та Варшавою продовжувала жевріти, попри загальне, очевидне ослаблення обох колись величних держав. Важливою, знаковою віхою цього періоду стала велика дипломатична місія Юзефа Лопуського до двору хана Селамета II Гірея у 1742 році. Ця подорож завершилася підписанням, як виявилось згодом, останнього повноцінного і масштабного мирного договору в довгій історії двосторонніх відносин. Цей документ урочисто підтверджував положення Карловицьких угод 1699 року, де обидві сторони щиро задекларували повну відсутність територіальних претензій та гарантували безпеку для купців [41, с. 1005].

У цей пізній період Бахчисарай часто і не без успіху виступав у ролі авторитетного медіатора в гострих суперечках Речі Посполитої з Османською Портою. Гіреї намагалися всіма силами зберегти хоча б видимість незалежності польської монархії, розглядаючи її як необхідну протизагу все зростаючому і дедалі агресивнішому впливу Санкт-Петербурга в Чорноморському регіоні. Навіть за умов колосального зовнішнього тиску, кримська аристократична еліта вперто зберігала канали прямої, конфіденційної комунікації з могутніми польськими магнатськими родами, такими як Потоцькі чи Браницькі. Це створювало унікальну паралельну систему неофіційної, кулуарної дипломатії, яка часто була ефективнішою за офіційні депеші.

Загальна стратегічна лінія кримських ханів у їхніх непростих взаєминах із польсько-литовською державою найчастіше базувалася на продуманій концепції так званого “балансу сил”. Така тонка гра дозволяла династії Гіреїв не лише регулярно отримувати солідні фінансові виплати від конфронтуючих сусідів, а й, що набагато важливіше, ефективно запобігати появі домінуючої сили на своїх північних кордонах.

3.2. Кримське ханство та українське козацтво. Еволюція стосунків: від протистояння до військово-політичних союзів.

Взаємини між Кримським ханством та українським козацтвом протягом XVI–XVIII століть являли собою динамічну систему геополітичного співіснування, де межа між заклятим ворогом і найближчим стратегічним союзником часто була майже непомітною для зовнішнього спостерігача. Традиційне бачення цих стосунків у старій історіографії як споконвічної та непереборної ворожнечі, що базувалася виключно на релігійному чи етнічному протистоянні, сьогодні визнається науковцями як надто спрощене та подекуди заангажоване.

Насправді обидві спільноти були унікальними продуктами специфічного середовища “Великого Кордону”, глобальної фронтірної зони, що пролягала між осілим землеробським світом Східної Європи та кочовим Степом. У цій зоні, в умовах постійної небезпеки та відсутності чітких державних кордонів, відбувалося постійне взаємопроникнення навичок виживання, військової тактики, дипломатичного етикету та навіть повсякденних побутових звичаїв. Козаки й татари були, за влучним висловом Наталії Яковенко: «... немов аверс і реверс однієї медалі» [35, с. 120]. Вони були представниками специфічних мілітарних станів, чиє життя було нерозривно пов’язане з війною, конем та простором Дикого Поля. Їхні конфлікти регулярно переростали у тісне військове співробітництво, а обмін полоненими, спільне використання ресурсів та торгові контакти тривали безперервно навіть у періоди найбільш запеклих бойових дій [35, с. 120]. Саме цей глибинний політичний прагматизм дозволяв Бахчисараю та Запорозькій Січі протягом століть успішно маневрувати та

балансувати між експансивними інтересами Речі Посполитої, Московського царства та Османської імперії, часто диктуючи власну волю цим великим гравцям.

Витоки козацько-ординських союзів та перші спроби політичного порозуміння сягають ще першої половини XVI століття, коли козацтво як соціальна верства лише починало своє організаційне оформлення. Вже тоді далекоглядні лідери порубіжжя розуміли, що спільний інтерес може важити більше за релігійні розбіжності.

Яскравим прикладом такої ранньої співпраці стала діяльність черкаського і канівського старости Остафія Дашковича, який у 1521 році спільно з кримським ханом Мехмедом I Гіреєм здійснив масштабний і надзвичайно успішний похід на Москву та Казань [15, с. 126]. Цей військовий захід продемонстрував не лише високу мобільність козацько-татарських з'єднань, а й спільний стратегічний інтерес козацтва та Криму в стримуванні московської територіальної експансії. Щоправда за два роки Дашкович очолив похід на Перекоп [21, с. 1002], а паралельно запропонує в Сеймі Королівства Польського проєкт по розбудові охоронної служби на кордоні з татарами.

Так XVI століття також залишилося в пам'яті як епоха кривавого та жорстокого протистояння, символом якого стала діяльність князя Дмитра Вишневецького. Його спроби заснувати замок на острові Мала Хортиця у 1550-х роках та зухвалі захоплення ключових турецько-татарських фортець Очакова та Іслам-Кермена у 1556 році викликали серйозне занепокоєння як у султана Сулеймана I Пишного, так і у хана Девлета I Гірея [34, с. 27]. Це був час, коли війна за “козацький хліб”, тобто військову здобич, та татарські походи за ясиром були суворою щоденною реальністю. Козацькі морські виправи на чайках під стіни Кафи чи Синопа ставали симетричною відповіддю на татарські навали, формуючи своєрідний замкнене коло насильства, яке, втім, парадоксальним чином підвищувало поважність образу супротивників один до одного як до професійних воїнів.

Кардинальний поворот у стосунках і перехід від випадкових союзів до системної дипломатії стався у 1620-х роках. Цьому сприяла глибока внутрішня криза в Кримському ханаті, викликана спробами Стамбула обмежити автономію Гіреїв, а також наслідки поразки Османів під Хотиним у 1621 році. Саме під Хотиним козацькі полки під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного показали себе найбільш професійною та ефективною військовою силою в усьому регіоні Східної Європи.

Це змусило кримську еліту, яка прагнула незалежності від Османської Порти, шукати підтримки у запорожців [29, с. 215]. Результатом став укладений у 1624 році перший в історії офіційний оборонно-наступальний договір між Військом Запорозьким та кримським калгою Шагіном Гіреєм. Це був повноцінний акт взаємного ненападу та оборони: татарська сторона урочисто обіцяла не шкодити козацьким поселенням, а козаки зобов'язалися виступати на боці правлячої династії Гіреїв у їхній боротьбі проти стамбульських ставлеників [24, с. 208]. 1628 р. відбувся яскравий приклад воєнної допомоги, коли українське козацьке військо, демонструючи неймовірну витримку та мобільність, прорвалося через укріплення Перекопу до самого Бахчисарая, щоб визволити обложеного у фортеці Чуфут-Кале хана Мехмеда III Гірея від військ Буджацької орди Кантеміра, який діяв суто в інтересах султана [11, с. 51]. Цей епізод закарбувався в історії як перший масштабний випадок, коли козацька шабля фактично врятувала ханський трон.

Епоха великого повстання під проводом Богдана Хмельницького стала справжньою кульмінацією військового братерства та дипломатичної кооперації обох народів. Гетьман Хмельницький, будучи глибоким знавцем психології Степу, розумів, що без підтримки професійної татарської кінноти козацька піхота, якою б стійкою вона не була в таборі, не зможе перемогти польську регулярну кавалерію на відкритому просторі [33].

Уклавши у лютому 1648 року стратегічний союз із ханом Ісламом III Гіреєм, гетьман отримав ту саму перевагу, якої так бракувало всім його попередникам. Постаць перекопського мурзи Тугай-бея стала справжнім живим

символом цього альянсу; його особиста участь у переможних битвах під Жовтоми Водами та Корсунем забезпечила блискавичний розгром коронних армій.

Проте історія цього союзу, попри його військову ефективність, була сповнена прикладів тонкого політичного маневрування, яке сучасники-літописці часто, не безпідставно, таврували як зраду. Насправді ж кримський хан діяв згідно з класичними канонами “балансу сил”: боячись надмірного посилення новоствореної козацької держави, яка могла стати загрозою самому Криму, він неодноразово вступав у таємні контакти з польським королем Яном Казимиром.

Трагедія під Зборовом у 1649 році, коли хан фактично змусив Хмельницького до підписання не вигідного компромісного миру, та катастрофа під Берестечком у 1651 році, де татарські загони залишили поле бою в найбільш критичний момент, були класичними проявами кримської зовнішньої політики. Хан не прагнув остаточної ліквідації Речі Посполитої, вбачаючи в ній необхідну протизагрозу як для амбітної України, так і для дедалі агресивнішої Московії, намагаючись зберегти регіональну рівновагу під власним арбітражем.

Навіть після катастрофічної поразки шведсько-української коаліції під Полтавою у 1709 році та початку тривалої еміграції мазепинців, козацько-кримська військово-політична співпраця не припинилася, а набула нових організаційних, принаймні формально, форм.

23 січня 1711 року гетьман Пилип Орлик зумів відновити “давнє братерство”, уклавши з ханом Девлетом II Гіреєм договір про “вічну дружбу та нерозривний військовий союз”. У цьому документі Україна проголошувалася “вільним краєм”, що веде справедливу боротьбу спільно з татарськими братами за повне звільнення від московської політичної та релігійної зверхності [34, с.159]. Того ж року відбувся останній масштабний спільний похід козацьких, татарських та польських підрозділів на Правобережну Україну.

Попри початкове оволодіння значними територіями та підтримку місцевого населення, похід не зміг переломити загальну негативну тенденцію і

завершився невдачею через традиційну розбіжність стратегічних цілей: поки гетьман намагався взяти Білу Церкву, татарські загони розпочали масовий забір ясиру, що змусило союзників відступити до Бендер [35, с. 282].

Споглядаючи на еволюцію цих складних стосунків у межах феномену “Великого Кордону”, можна зауважити, що обидві державні структури, і Гетьманщина, і Ханство, опинилися на межі загибелі саме тоді, коли стосунки між ними розладнувалися, а взаємна довіра зникала [18, с. 39]. Це врешті-решт призвело до трагічного фіналу для обох сторін: ліквідації Запорозької Січі російськими військами у 1775 році та подальшої анексії Криму Російською імперією у 1783 році. Спільна тривала боротьба проти московської централізації, взаємовигідна торгівля стратегічними ресурсами (худобою, сіллю, ремісничими виробами), сформували унікальний простір солідарності. Сірко вважав татар людьми, які займаються “рицарським промислом”, ідентичному самим козакам [6, с. 186-187].

Цей простір протягом кількох століть визначав політичне та культурне обличчя всього Причорноморського регіону, залишивши глибокий слід у народній пам’яті, піснях та легендах.

3.3. Протистояння з Московською державою (Російською імперією).

Поступове зміщення балансу сил у Причорномор’ї.

Багатовікове та багатогранне протистояння, що розгорталось між Кримським ханством та Московською державою (яка з часом трансформувалася у розлогу Російську імперію), без перебільшення можна назвати одним із найбільш стратегічно значущих конфліктів у всій багатолінійній історії Східноєвропейського регіону. Цей епічний антагонізм не просто визначав порядок денний тогочасних дипломатів, а зрештою став тим тектонічним чинником, який призвів до радикальної, незворотної та всеохопної зміни всієї геополітичної архітектури Причорномор’я.

Розглядаючи це суперництво крізь призму віків, ми бачимо надзвичайно складну еволюційну траєкторію: від формату вимушеного, часто ситуативного союзу на початковому етапі боротьби за вакантну спадщину Золотої Орди, що

вже розпадалася, до відкритої, безкомпромісної вікової війни на виснаження, фінальний акорд якої пролунав у формі повної та насильницької анексії Кримського півострова у 1783 році.

Як і в минулих випадках, на самому світанку цих відносин, у другій половині XV століття, взаємодія між Кримом та Москвою мала виражений характер прагматичного тактичного альянсу. Цей союз був продиктований нагальною потребою консолідації зусиль проти спільних геополітичних опонентів, Великої Орди та Великого князівства Литовського. Син видатного засновника династії Гіреїв та його наступник Менглі Гірей, аналізуючи тогочасні реалії, вбачав у московських князях цілком природних та корисних партнерів у справі остаточної ліквідації політичного впливу приволзького Сараю.

Угода 1480 року, укладена між Менглі Гіреєм та Іваном III, стала тим правовим фундаментом, який фактично розмежував зони інтересів, де Крим брав на себе високі зобов'язання підтримувати Москву у виснажливій боротьбі з Литвою, а Москва, у свою чергу, обіцяла всебічну допомогу Криму проти експансії хана Ахмата [30, с. 201-202].

Це тяжкий, заплутаний клубок гіпердинамічної зміни союзників та інтересів: від Литовського “патронату”, за якого Ханство зачалось в цілях дестабілізації Орди, – до їхньої ворожнечі пліч-о-пліч з Москвою, оскільки ВКЛ хотіло врівноважити Московію завдяки Орди. Для кримськотатарської державності занепад Орди був найвищим пріоритетом в здобутті кочової спадщини Степу. Триумфальним результатом цієї двосторонньої співпраці став повний і остаточний колапс Великої Орди у 1502 році. Паралельно татари дедалі більше організовували напади на Литву, що сильно імпонувало Росії [38, с. 466-467].

За глибокою іронією історичного процесу, саме це зникнення спільного ворога усунуло останній бар'єр, що стримував пряме зіткнення амбіцій колишніх союзників, відкривши шлях до прямої конфронтації. З настанням бурхливого XVI століття загальний вектор міждержавних відносин зазнав

кардинальної, майже діаметральної трансформації, оскільки обидві амбітні держави почали відкрито й агресивно претендувати на роль абсолютного гегемона у величезному регіоні, розпочавши боротьбу за так зване “збирання” татарських юртів, передусім Казанського та Астраханського ханств.

Протягом усієї першої половини цього століття запеклі війська кримських ханів здійснили неймовірну кількість, близько 43-х великих походів на московські території, майстерно застосовуючи перевірену часом тактику блискавичних і руйнівних набігів, головною метою яких було тотальне економічне виснаження опонента та масове захоплення людського ресурсу, відомого як ясир [27, с. 90]. У цій складній грі Москва, намагаючись знайти адекватну відповідь на загрози, почала дедалі активніше використовувати феномен українського козацтва, вбачаючи у ньому своєрідний живий щит або буферну зону, залучаючи козацькі загони, особливою була діяльність під приводом Дмитра “Байди” Вишневецького [29, с. 549], до небезпечних розвідувальних та диверсійних акцій на далекому південному прикордонні.

Справді переломною та критичною віхою в історії цього протистояння стало силове завоювання Москвою Казані у 1552 році та, згодом, Астрахані у 1556 році. Наслідки цієї події були сприйняті в Бахчисараї не просто як територіальні втрати, а як екзистенційна загроза власному суверенітету та виклик усьому ісламському світу [27, с. 91]. Енергійний хан Девлет Гірей, сповнений рішучості повернути втрачене, намагався здійснити масштабний історичний реванш, що вилилося у грандіозні військові кампанії 1571 та 1572 років. І хоча під час першої з них йому вдалося досягти приголомшливого успіху, спаливши саму Москву, нищівна та фатальна поразка у знаменитій Молодинській битві наступного року поставила остаточну крапку на будь-яких серйозних претензіях Криму щодо відновлення золотоординського панування, водночас до краю підірвавши військові ресурси самої Московської держави.

Не менш важливе місце в загальній структурі цього багатовікового антагонізму посідала відома складна фінансова складова, знана назвою “поминки” або “упоминки”. Протягом надзвичайно довгого періоду часу

Російська держава була поставлена перед необхідністю здійснювати регулярні виплати значних грошових та речових сум кримським володарям. Ця практика тривала аж до самого початку просвітницького XVIII століття і в тогочасному дипломатичному етикеті та дискурсі Бахчисарая однозначно й безапеляційно трактувалася як публічне підтвердження васальної залежності Москви від кримського хана.

У контексті міжнародних відносин це створювало дивовижну, майже парадоксальну ситуацію, коли держава, яка декларувала свій повний суверенітет, була змушена фактично купувати власну безпеку на південних кордонах, виплачуючи своєрідний фінансовий відкуп, щоб уникнути спустошливих набігів. Тільки після радикальних і всеосяжних реформ Петра I, що призвели до значного зміцнення військово-політичних позицій Росії на світовій арені, ця принизлива для імперського самолюбства практика почала систематично оскаржуватися і, врешті-решт, знайшла спробу офіційно та остаточно анулюватися згідно з жорстким акцентом в статтях Адріанопольського перемир'я 1713 року [15, с. 165-166].

Якісна трансформація та чергове загострення конфлікту відбулися в середині XVII століття, коли повстання Богдана Хмельницького агресивно перетворило Україну на ключову вісь, навколо якої почав обертатися складний геополітичний трикутник Москва – Бахчисарай – Варшава. Події Переяславської ради 1654 року та офіційний перехід Війська Запорозького під високий протекторат московського монарха вмить зруйнували попередню архітектуру безпеки, зокрема українсько-татарський союз часів початку Національно-визвольної війни.

Це автоматично перетворило Крим на найбільш непохитного, запеклого та небезпечного ворога Москви в усіх питаннях, що стосувалися українських земель. Бахчисарай почав активно та послідовно підтримувати різноманітні пропольські та незалежницькі політичні угруповання в Україні, переслідуючи стратегічну мету: за будь-яку ціну не допустити остаточного закріплення московського впливу на берегах Дніпра. Блискуча, майже еталонна перемога

об'єднаного кримськотатарського війська та козацьких полків гетьмана Івана Виговського під Конотопом у 1659 році наочно і переконливо продемонструвала всьому світові, що Крим і надалі залишається потужним військовим суб'єктом, здатним завдавати нищівних ударів навіть по найкращих елітних частинах московської кінноти.

Проте, на жаль для Криму, глибокі внутрішні чвари, розколи всередині самого Гетьманату, а також надзвичайно гнучка та підступна стратегія Москви щодо залучення на свій бік частини козацької старшини шляхом підкупу та обіцянок, поступово, але неухильно звужували простір для дипломатичних та військових маневрів.

Фінальний етап XVII століття ознаменувався поступовим, але цілком очевидним зміщенням загального балансу сил на користь міцніючої Росії. Незважаючи на те, що амбітні Кримські походи під проводом князя Голіцина у 1687 та 1689 роках не досягли своїх прямих військових цілей і завершилися невдачею, вони мали величезне психологічне значення [29, с. 368]. Звісно, щоб не виглядати так безпомічно, обрали запобіжний захід в обвинувачуванні крайнього, гетьмана Самойловича, якого ледь відразу усунули [4, с. 75].

Ці кампанії наочно довели, що російська армія вже фізично здатна долати величезні відстані й доходити до самого Перекопу, до бар'єру, який протягом століть вважався абсолютно неприступним через складні природні умови та домінування татарської кінноти у відкритому степу. Справжній стратегічний прорив стався під час енергійних Азовських походів молодого царя Петра I.

Здобуття у 1696 році ключової стратегічної фортеці Азов дозволило Росії вперше за всю її історію отримати заповітний вихід до південного моря і створити потужний плацдарм для постійного тиску на Крим безпосередньо з тилу. І хоча пізніший Прутський похід 1711 року обернувся для Петра справжньою воєнною катастрофою, змусивши його тимчасово віддати Азов назад, загальна стратегічна ініціатива вже безповоротно почала переходити до новоствореного Санкт-Петербурга, який почав розглядати Крим як свою майбутню здобич.

Протягом усього XVIII століття Російська імперія перейшла до реалізації плану планомірного, системного та цілеспрямованого знищення Кримського ханату як самостійної політичної одиниці. Масштабна війна 1735–1739 років, що проходила під командуванням фельдмаршала Мініха, стала тим фатальним переломом, після якого вороття до старого порядку вже не було. Саме тоді російські регулярні війська вперше в історії масовано прорвалися вглиб самого півострова, піддавши нещадному вогню та руйнації Бахчисарай, Гезльов та Акмесджит [17, с. 229].

Ці жахливі за своїми масштабами руйнування, що супроводжувалися цілеспрямованим винищенням мирного населення та свідомим спаленням безцінного ханського архіву, стали чітким проявом принципово нової тактики тотальної війни [27, с. 132]. Тепер метою імперії було не просто тимчасове залякування сусіда, а його повне, остаточне економічне та демографічне знекровлення. Втім, фінальний крах державності ханства став неминучим наслідком чергової війни 1768–1774 років.

Російська дипломатія в цей період діяла надзвичайно витончено й цинічно, майстерно маніпулюючи внутрішніми протиріччями кримського суспільства, підкуповуючи впливових татарських беїв та ногайських мурз химерними обіцянками повної “незалежності” від Османської імперії під лагідним протекторатом Петербурга.

Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 року, який офіційно проголосив Кримське ханство “вільною та незалежною” державою, насправді був не більше ніж майстерно сконструйованою дипломатичною ширмою, створеною виключно для виграшу часу та підготовки до фінального акту анексії.

РОЗДІЛ 4

ЗАНЕПАД ДЕРЖАВНОСТІ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ У XVIII ст.

Розділ 4.1 Внутрішньополітична нестабільність та спроби реформ.

Намагання модернізувати державу в умовах зовнішнього тиску.

Внутрішньополітичне становище, що склалося в межах Кримського ханства протягом швидкозмінного та експансивного XVIII століття, цілком обґрунтовано можна детермінувати як стан глибокої, всеохопної та незворотної системної кризи. Цей деструктивний процес пронизував абсолютно всі рівні буття держави, починаючи від крихкої соціально-економічної структури суспільства і завершуючи хитким міжнародним статусом ханства у надскладному геополітичному трикутнику, де основними гравцями виступали Османська імперія та Російська держава.

Традиційна модель кримської державності, яку згадувалася та нагадувала більше аристократичну корпоратократію, опинилася в ситуації повної невідповідності викликам часу. Влада хана, яка історично була суттєво обмежена амбіціями впливових бейських родів, таких як Ширіни, Барини, Аргіни та Мансури, у цей фатальний період остаточно продемонструвала свою нежиттєздатність. Постійне, майже щоденне втручання турецьких султанів у тонкі процеси легітимізації влади призвело до феноменальної політичної турбулентності.

Лише уявіть: упродовж першої половини XVIII століття на кримському престолі встигло змінитися шістнадцять правителів [23, с. 63]. Це перетворило інститут верховної влади на таку собі ефемерну форму тимчасового доручення, де тривалість перебування на троні прямо залежала від ступеня лояльності до Стамбула або ж від особистої здатності хана стримувати хаотичні набіги непокірних мурз.

Економічний фундамент, на якому століттями трималася могутність ханства і який тривалий час базувався на специфічних доходах від військових трофеїв та прибуткової работоргівлі, у XVIII столітті почав стрімко нівелюватися під тиском кардинальних змін у регіональному балансі сил. Важливим чинником дестабілізації став Константинопольський мир 1700 року, який зафіксував відмову Росії від виплати „поминків“.

Відтак, їхнє скасування стало зокрема ідеологічною поразкою, яка підірвала зовнішньополітичний авторитет хана та позбавила його важливого позабюджетного ресурсу, що роками підтримував стабільність еліти. Така ситуація поставила кримських правителів перед екзистенційним вибором: вони були змушені гарячково шукати альтернативні джерела наповнення бюджету. Це зумовило болючий перехід від звичної “набігової економіки” до стратегії інтенсифікації землеробства, розвитку внутрішніх промислів та спроб тотального впорядкування податкової системи [11, с. 57]. Безумовно, реалізація подібних планів вимагала радикального посилення центрального управлінського апарату, що неминуче вступало у конфлікт з інтересами родової знаті.

Спроби певної модернізації державних інститутів, що почали боязко проявлятися в середині століття, стали запізненою реакцією на очевидну та нищівну військову перевагу російської регулярної армії. Ця перевага була максимально жорстко продемонстрована під час спустошливих походів Мініха та Ласі у 1736–1738 роках, коли столиця пала, а квітучий півострів зазнав страшного спустошення.

Одним із найпомітніших реформаторів цієї епохи виступив хан Крим-Гірей, якого в простонародді охрестили “Делі-ханом”, божевільним ханом [17, с. 133]. Він намагався впровадити прямолінійну та агресивну для свого часу фінансову політику, запровадивши карбування власної монети, номінальна вартість якої штучно прирівнювалася до османських стандартів [17, с. 238]. Його правління характеризувалося зокрема внутрішніми грабунками, в чому звинувачувала його Блискуча Порта [17, с. 240], агресивна зовнішня політика проти Росії, викликала глибоке занепокоєння в уряді султана, що зрештою призвело до його передчасного усунення від важелів управління під звинувачень у корупції та зловживаннях. Насамперед османи боялися ескалації війни, аніж незаконні розкоші Крим-Гірея, після якої лишився відомий “фонтан сліз” в ханській резиденції.

Його наступник, Арслан-Гірей, зосередившись на подоланні наслідків воєнних руйнацій. Його політика базувалася на консолідації династії та капітальному зміцненні оборонних ліній – від Перекопу до Арабату. Розбудова цивільної інфраструктури (медресе, мережа фонтанів) та реставрація спалених палаців у Салачику [17, с. 126-127]. Їх амбітні заходи з розбудови цивільної інфраструктури, капітальної реконструкції оборонних фортець та відновлення величі Ханського палацу були нічим іншим, як щирим прагненням продемонструвати, що Крим ще існує як суб'єкт.

Найбільш радикальний, суперечливий і водночас глибоко трагічний етап системного реформування нерозривно пов'язаний з особистістю хана Шагін-Гірея (1777–1783). Ця постать з'явилася на політичному горизонті за прямої, масованої військової та політичної підтримки Російської імперії, одразу після формального проголошення “незалежності” півострова згідно з умовами Кючук-Кайнарджійського миру 1774 року. Будучи вихованцем європейського культурного середовища, Шагін-Гірей плекав утопічну надію перетворити консервативне ханство на просвічену монархію російсько-європейського зразка.

У його візії влада хана мала стати абсолютною, деспотичною у доброму розумінні цього слова, та повністю звільнитися від диктату родової знаті й релігійних авторитетів [39, с. 103]. Він здійснив відчайдушну спробу демонтувати традиційне право карачі-беїв на обрання правителя, намагаючись впровадити лінійний принцип спадкової передачі престолу, що вступало в лобове зіткнення з багатовіковими чингізидськими традиціями степової демократії [40, с. 63].

Масштабна адміністративна реформа Шагін-Гірея була спрямована на тотальну централізацію: півострів було механічно поділено на шість адміністративних каймаканств та сорок два кадилики, управління якими здійснювали виключно призначені центром функціонери. Головною метою цієї територіальної перебудови було витіснення впливу напівавтономних бейликів великих родів. Для оперативного управління державними справами він створив спеціальну раду з дванадцяти міністрів (муркас), яким було делеговано широкі

повноваження у сфері адміністрації та фінансового моніторингу. Місцеві урядники були фактично позбавлені свого споконвічного права самовільно збирати десятину та мито на власну користь [17, с. 245].

Не менш важливим кроком стало намагання впорядкувати судочинство: хан суттєво обмежив свавілля кадіїв та зробив безпрецедентну спробу зрівняти в юридичних правах мусульманське і християнське населення, що, цілком очікувано, викликало хвилю люті серед найбільш консервативних верств кримського соціуму [15, с. 188].

Проте найбільшим детонатором суспільного вибуху стала військова реформа, що передбачала створення особистої великої монаршої армії під назвою “бешли”, за канонами російського та прусського військового мистецтва [40, с. 64]. Створення цих нових корпусів, солдати яких були одягнені в незвичні європейські однострої та муштрувалися іноземними інструкторами, потребувало просто колосальних бюджетних вливань. Щоб покрити ці видатки, хан пішов на непопулярний крок: різке підвищення податкового тягаря на пересічних сільських жителів.

До того ж, конфіскація вакуфних (церковних) земель на користь державної казни та спроби передати їх селянам, які безпосередньо працювали на цій землі, остаточно позбавили хана підтримки впливового мусульманського духовенства [17, с. 246]. Внутрішня опозиція, що відчувала за спиною підтримку Туреччини, почала серію повстань. Найбільш масштабний заколот 1782 року набув таких загрозливих форм, що Шагін-Гірей був змушений буквально рятувати своє життя, тікаючи під захист російських багнетів у Керч.

Паралельно з внутрішніми чварами, зовнішній тиск з боку Російської імперії у цей період набув характеру ретельно спланованого економічного та демографічного задушення. Справжнім фатальним ударом, що поставив хрест на всіх реформаторських зусиллях, стала організована генералом Олександром Суворовим у 1778 році депортація понад 31 тисячі християн (греків та вірмен) до Приазов'я. Оскільки саме християнська громада протягом століть складала фундамент торговельного та ремісничого станів, їхнє раптове виведення

спровокувало миттєвий колапс міської економіки та повне фінансове знекровлення держави.

Переселення відбувалося шляхом системного тиску, залякувань та прямого підкупу духовенства, яке мало використовувати свій авторитет для агітації. Хан, усвідомлюючи, що саме християни, відомі як “ханські ясири”, забезпечували левову частку державних доходів, відчайдушно намагався зупинити цей процес, вказуючи на його примусовий характер. Аби нівелювати спротив і “компенсувати” втрату фінансового фундаменту держави, Катерина II виплатила ханові та його приближеним особам по 50 000 карбованців [7, с. 8-10].

Це перетворило Шагін-Гірея на маріонеткового правителя, чиє існування цілком залежало від регулярних російських грошових подачок. Російська дипломатія у цей час діяла надзвичайно витончено: вона просто спостерігала за тим, як хан робить одну помилку за іншою, методично знищуючи власний авторитет в очах народу, що створювало ідеальні умови для майбутньої безперешкодної анексії.

Можна стверджувати, що завершальний етап існування Кримського ханства наочно продемонстрував історичну неможливість успішної модернізації у форматі малої держави, яка перебуває під фактичною окупацією та розривається між молотом і ковадлом двох ворогуючих імперій. Політика останнього хана, попри її певну прогресивність та європейський вектор, була апіорі приречена на поразку, оскільки вона не мала під собою міцної внутрішньої соціальної бази і впроваджувалася методами жорсткого деспотичного тиску.

Розділ 4.2 Російсько-турецькі війни та Кючук-Кайнарджийський мир (1774 р.). Проголошення незалежності Криму як етап до анексії

Аналіз військово-політичного протистояння у Причорноморському регіоні протягом другої половини XVIII століття дозволяє констатувати, що російсько-турецька війна 1768–1774 років стала системним рубежем, який визначив подальшу деструкцію Кримського ханства як самостійного державного утворення. Варто зауважити, що безпосередньою передумовою цього

грандіозного зіткнення інтересів стало заплутане активне втручання Російської імперії та зацікавленість Османської імперії у внутрішніх, кровопролитних та руйнівних справи Речі Посполитої. Це, у свою чергу, поставило Османську Порту перед необхідністю захисту власних геополітичних інтересів і змусило її офіційно оголосити війну в жовтні 1768 року.

Слід особливо підкреслити, що російська стратегічна лінія на цьому етапі вже не мала суто оборонного характеру, а була спрямована на планомірне, послідовне витіснення Османів з північного узбережжя Чорного моря та остаточну нейтралізацію Криму як ключового стабілізуючого чинника східноєвропейської політики. Тріумфальні перемоги російської армії під командуванням П. Румянцева у 1770 році, зокрема у битвах при Ларзі та Кагулі, створили всі необхідні передумови для початку прямого наступу на півострів. Проте імператриця Катерина II, виявивши неабияку хитрість, обрала шлях так званої “гібридної експансії”, де мілітарний тиск майстерно поєднувався з витонченою дипломатичною підривною діяльністю.

Початковим, можна навіть сказати, ключовим інструментом дестабілізації внутрішнього ладу ханату стала реалізація специфічної місії графа М. Паніна. Ця місія була цілеспрямовано орієнтована на те, щоб “похитнути” вірність татарських орд султану, використовуючи для цього привабливі, але ефемерні обіцянки повної незалежності, а також банальний, проте ефективний прямий підкуп місцевої еліти [3, с. 48]. У 1770 році російська дипломатія змогла досягти вражаючого успіху на цьому поприщі, схиливши до переходу під свій високий протекторат Єдисанську та Буджацьку ногайські орди. Це фактично призвело до того, що сухопутні кордони Криму залишилися без належного захисту, будучи повністю “оголеними” перед лицем зовнішньої загрози.

Така кон’юнктура дозволила військовому корпусу князя В. Долгорукова у липні 1771 року здійснити відносно безперешкодне вторгнення на півострів. У цій критичній ситуації хан Селім III Гірей, який виявив принциповість і відмовився від будь-якої колаборації з окупаційними силами, був змушений рятуватися втечею до Стамбула [1, с. 30]. Таким чином, можемо зробити

висновок, що встановлення режиму реальної військової окупації відбулося значно раніше за будь-які міжнародно-правові акти про “незалежність”, що красномовно свідчить про штучність та зрежисованість усього цього процесу.

Юридичне та формальне оформлення цієї нової, нав’язаної силою політичної реальності відбулося 1 листопада 1772 року в місті Карасубазар. Саме там, під пильним наглядом російських багнетів та в умовах маніпуляцій з боку підконтрольних ногайських мурз, представники кримської еліти були змушені поставити свої підписи під договором про омріяну “незалежність” ханату та вимушений союз із Росією [15, с. 185]. На ханський престол за прямої вказівки Петербурга було посаджено Сахіба II Гірея, фігуру, чия влада була цілком і повністю детермінована зовнішньою підтримкою. Карасубазарський трактат став тим самим небезпечним прецедентом, який дозволив Російській імперії приміряти на себе маску “визволителя” татарського народу від нібито тиранічного османського іга [11, с. 60].

Насправді ж, цей крок мав на меті одну-єдину цинічну мету: позбавити Крим можливості отримувати турецьку військову допомогу в майбутньому. Уряд у Петербурзі майстерно оперував високими словами про суверенітет лише для того, аби провідні європейські столиці не мали формальних підстав звинуватити Росію в прямій анексії, яка б радикально порушила тогочасний тендітний баланс сил [15, с. 183].

Втім, така політика не лишилася непомітною і на тлі подій на кримському півострові Англія та Франція почали налагоджувати спільні зв’язки з остраху зміцнення Росії [2, с. 20].

Своєрідною кульмінацією цього затяжного дипломатичного тиску став знаменитий Кючук-Кайнарджійський мирний договір від 10 липня 1774 року. Його третій артикул урочисто й офіційно проголошував усі татарські народи вільними і абсолютно незалежними від будь-якої сторонньої волі. Відповідно до цього акта, Порта була поставлена перед необхідністю відмовитися від своєї світської зверхності над Кримом, залишаючи за султаном лише символічний

статус верховного халіфа, відповідального за духовні справи мусульманської спільноти.

Проте, якщо піддати ретельному аналізу інші статті цього розлогого документа, то виявимо його справжню, приховану спрямованість. Росія, попри всі декларації про “волю татар”, залишила за собою ключові стратегічні плацдарми, могутні фортеці Керч та Єні-Кале на сході півострова, а також Кінбурн у самому гирлі Дніпра [17, с. 307]. Така дислокація дозволяла імперії повністю контролювати навігацію у Керченській протоці та створювала ідеальні умови для того, аби в будь-який зручний момент знову ввести війська вглиб Криму, прикриваючись благородним приводом захисту його новоспеченої “незалежності”.

Варто зауважити на тій ролі, яка ще лишилася, у султана в Криму: османські дипломати, попри нищівну військову поразку, виявилися надзвичайно далекоглядними політиками: у ході складних переговорів вони зуміли інтегрувати до фінального тексту договору стратегічно важливий пункт про релігійну зверхність султана як верховного каліфа над татарами-мусульманами [40, с. 56]. Для Порти цей статус ніколи не був лише даниною традиції чи порожньою формальністю; це був свідомий геополітичний крок, що залишав юридичні двері відчиненими для постійного втручання у внутрішні справи півострова через релігійні та правові інститути. У той час, коли Петербург, засліплений швидкими тріумфами та захопленням стратегічних фортець, самовпевнено вважав кримське питання “остаточно вирішеним” через створення формально самостійної держави, Стамбул майстерно заклав тривкий фундамент для майбутньої боротьби за вплив у регіоні.

У період з 1775 по 1777 роки гостра внутрішня боротьба між умовними “проросійською” та “протурецькою” партіями в Бахчисараї цинічно використовувалася Росією для остаточної та дискредитації самої ідеї татарської самостійності через її загрозу суверенітету. Коли кримська громада, намагаючись проявити волю, обрала своїм ханом Девлета Гірея, Петербург безапеляційно відмовився визнавати легітимність цього демократичного вибору.

Аргументація була простою: у голосуванні не брали участі підконтрольні Росії ногайці [15, с. 186]. Подальше введення військ для силової підтримки Шагіна Гірея в 1776-1777 роках, що супроводжувалося репресіями проти будь-якої опозиції, наочно продемонструвало: російський уряд ніколи не розглядав “незалежність” Криму як постійний або тривалий стан. Росія отримувала всі права на зовнішньополітичну політику Криму в обмін на збереження державності [32, с. 44]. Безперервні військові експедиції та постійне перебування іноземного контингенту методично виснажували й без того обмежені ресурси регіону, готуючи соціальний та економічний ґрунт для остаточного перетворення півострова на звичайну, уніфіковану імперську провінцію.

Не можна ігнорувати і широкий міжнародний контекст періоду 1778–1779 років. Поки увага провідних європейських держав була прикута до доленосної війни за незалежність у Північній Америці та конфлікту навколо баварської спадщини в самому серці Європи, “східне питання” відійшло на другий план. Росія блискуче використала цей момент геополітичного затишшя для підписання Айнали-Кавакської конвенції 1779 року. Цей документ ще обмежив релігійну зверхність султана і поставив Порту перед фактом необхідності визнання російського ставленика на ханському престолі, в обмін російська війська були виведені. Конвенція, хоч і містила формальні фрази про невтручання у внутрішні справи Криму, водночас легітимізувала право Російської імперії на постійну військову присутність у Керчі та Єні-Кале [12, с. 29]. Це робило будь-які подальші декларації про суверенітет півострова абсолютно ілюзорними та позбавленими будь-якого практичного змісту.

Завершальний етап підготовки до остаточної анексії характеризувався радикальною зміною пріоритетів російської дипломатії у бік амбітної ідеї “Грецького проекту”. У меморандумах О. Безбородька, датованих 1776 та 1780 роками, вже без зайвих дипломатичних прикрас зазначалося, що незалежність татар є ненадійною фікцією, політичним анахронізмом, який необхідно усунути шляхом прямого присвоєння півострова. З цього моменту Крим перестав

розглядатися навіть як буферна зона, він почав сприйматися виключно як стратегічний плацдарм, такий собі непохитний авіаносець минулого, призначений для майбутнього захоплення Константинополя та відновлення Візантійської імперії під скіпетром Романових [15, с. 50].

Таким чином, десятиліття формальної “незалежності” (1774–1783) було лише технічним інструментом, тимчасовою конструкцією для демонтажу традиційних кримсько-османських зв’язків та створення ідеальних умов для швидкого, безперешкодного адміністративного поглинання регіону Російською імперією.

Розділ 4.3 Анексія 1783 року та припинення існування кримськотатарської державності. Причини та наслідки для соціуму Криму.

Подія 1783 року стала логічним завершенням тривалого процесу демонтажу Кримського ханату, який Російська імперія розпочала ще під час війни 1768–1774 років. Анексія півострова не була спонтанним рішенням, а впливала з чіткої геополітичної доктрини, відомої як “Грецький проект”, де Крим розглядався не лише як територіальне надбання, а як стратегічний плацдарм для подальшого витіснення Османської імперії з Європи та захоплення Константинополя [11, с. 66].

В офіційному дискурсі того часу приєднання півострова подавалося як захід для встановлення “вічного спокою” та припинення постійних набігів, хоча на момент 1783 року ханство вже було настільки виснажене внутрішніми міжусобицями та зовнішнім тиском, що не становило реальної військової загрози для імперії [35, с. 371].

Головною причиною, яка змусила Катерину II перейти до прямої анексії замість підтримки маріонеткового режиму, стала повна економічна та політична неієздатність “незалежного” Криму, створеного за умовами Кючук-Кайнарджійського миру. У тексті маніфесту від 8 квітня 1783 року імператриця прямо зазначала, що витрати на підтримку татарських справ уже перевищили дванадцять мільйонів рублів, а очікуваного спокою на кордонах так і не було досягнуто.

Останньою краплею, що послужила офіційним приводом для анексії, став інцидент на Тамані, де турецький чиновник наказав публічно відрубати голову посланцю хана Шагїна Гїрея [17, с. 314]. Це було розцінено Петербургом як пряме порушення Портою зобов'язань щодо незалежності Криму, що дало Російській імперії формальне право повернути собі статус завойовника, який вона мала до 1774 року.

Припинення існування кримськотатарської державності було оформлене актом зречення останнього хана Шагїна Гїрея в лютому 1783 року. Його примусили до цього кроку шляхом поєднання військового тиску та фінансових обіцянок, пропонуючи натомість примарний “перський престол” або почесне заслання вглиб Росії, чого він, звісно, не отримав [11, с. 62]. Офіційне проголошення анексії відбулося через маніфест “Про прийняття півострова Кримського, острова Тамані і всієї Кубанської сторони під Російську державу”, який ліквідував Кримський ханат як суб'єкт міжнародного права та перетворював його землі на частину імперської території. Це означало миттєве ламання всієї системи державного управління, що формувалася століттями. Замість традиційних каймаканств у лютому 1784 року було утворено Таврійську область, яку поділили на повіти за російським зразком, що знаменувало початок повної адміністративної уніфікації регіону.

Для кримськотатарського соціуму наслідки анексії були катастрофічними і призвели до докорінної зміни соціальної структури. Російська влада, намагаючись стабілізувати ситуацію, спочатку обіцяла зберігати релігійні права та майно місцевого населення, проте практика інкорпорації виявилася вкрай жорсткою.

Найбільшого удару зазнала економічна основа існування татарського народу, традиційне землеволодіння. Російська адміністрація не визнавала місцевих форм власності, які часто не мали письмових підтверджень, і почала масово роздавати землі своїм чиновникам, військовим та фаворитам імператриці [5, с. 129]. Це призвело до масового обезземелення кримських

селян, які за короткий час перетворилися з вільних господарів на залежне населення, змушене працювати на нових російських власників.

Політику витіснення корінного населення супроводжувала масштабна акція тотального перейменування кримської топоніміки. У межах “Грецького проекту” старі кримськотатарські назви міст замінювалися на античні або вигадані псевдогрецькі назви. Так, Ак-Мечеть стала Сімферополем, Гезльов – Євпаторією, Кафа – Феодосією, а на місці Ахтіярської бухти постав Севастополь як символ російської військово-морської могутності. Це було частиною стратегії стирання історичної пам'яті про ханську добу та візуального закріплення півострова за новою імперією. Культурний ландшафт Криму зазнав небачених руйнувань: російські військові систематично знищували пам'ятки архітектури, розбираючи старі будівлі, храми та навіть античні руїни Херсонеса на будівельні матеріали для нових бараків і укріплень [25, с. 20].

Одним із найбільш відчутних соціальних наслідків став масовий вихід кримських татар до Османської імперії, що розпочався відразу після анексії. Перша хвиля еміграції 1783–1790 років охопила, за різними оцінками, від 100 до 300 тисяч осіб [28, с. 105-106]. Батьківщину залишали передусім представники духовенства та інтелігенції, що призвело до демографічного та інтелектуального знекровлення соціуму. Люди втікали не лише від економічних утисків, а й через релігійний страх опинитися під владою християнського монарха, що сприймалося як загроза самій ідентичності мусульман. Внаслідок цього чисельність населення півострова скоротилася на 75%, і цілі райони перетворилися на економічну пустелю [3, с. 50].

Ставлення російської влади до татарської еліти було двоїстим. З одного боку, беї та мурзи отримували статус російського дворянства і зберігали частину своїх маєтків в обмін на лояльність [11, с. 66]. З іншого боку, вони були повністю усунуті від реальних важелів управління країною. Органи роками розглядала претензії мурз на підтвердження їхнього статусу, змушуючи їх адаптуватися до російської бюрократичної системи та мови, що призводило до їх усунення [44, с. 217].

Релігійне життя також було поставлене під жорсткий державний контроль. У 1788 році було створено Таврійське магометанське духовне правління, яке мало на меті ізолювати кримських мусульман від духовного впливу Стамбула і перетворити духовенство на інструмент імперського нагляду.

Анексія 1783 року започаткувала епоху інтенсивної колонізації Криму слов'янським населенням та іноземними колоністами. Імперський уряд створював надзвичайно вигідні умови для німецьких, болгарських та єврейських переселенців, надаючи їм податкові пільги та кращі землі, нерідко відібрані у татар [15, с. 243].

Водночас стихійна народна колонізація українськими та російськими селянами поступово змінювала етнічне обличчя краю. Таким чином, наприкінці XVIII століття Крим із самостійної держави з унікальним цивілізаційним устроєм перетворився на упосліджену периферію Російської імперії, де корінний народ став меншиною на власній землі, позбавленою політичної суб'єктності та економічних гарантій розвитку.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження суспільно-політичного розвитку Кримського ханства у 1475–1783 рр. було досягнуто поставленої мети та виконано визначені завдання. Комплексний аналіз джерельної бази та наукової літератури дозволив сформулювати цілісне уявлення про кримську державність як складний, життєздатний організм, що поєднав степові традиції з інститутами ісламського світу.

За результатами роботи автор приходять до наступних узагальнюючих висновків:

1. Кримське ханство в період після 1475 року трансформувалося у складну систему, де влада династії Гіреїв балансувала між власним суверенітетом та османським сюзеренітетом. Встановлено, що васалітет не був актом тотального підкорення; Крим зберігав виняткові атрибути: право на власну монету, згадування імені хана у п'ятничній молитві та звільнення від фіксованої данини. Вищим органом управління виступав Диван, який був серцем політичного буття держави. Він функціонував як колегіальний орган, де здійснювався розподіл виконавчої та судової влади, що об'єктивно обмежувало можливість встановлення деспотичного правління та забезпечувало систему стримувань і противаг.
2. Суспільна модель ханства визначається як “аристократична корпоратократія”. Ключовим стабілізатором системи виступав баланс між ханом та чотирма родами карачу-беїв, які володіли напівавтономними бейликами та мали легітимне право на “законне повстання” у разі порушення ханом звичаєвого права. Правове поле держави базувалося на симбіозі шаріату та адату: релігійні норми регулювали цивільне життя, тоді як адат визначав специфіку васальних відносин та престолонаслідування. Важливу роль відігравала релігійна еліта на чолі з муфтієм, чий фетви мали силу закону і могли навіть надати легітимності для детронізації правителя.

3. Ханство виступало стратегічним арбітром у Східній Європі, реалізуючи концепцію балансу сил . Відносини з Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою еволюціонували від союзництва до виснажливих конфліктів, де Крим намагався запобігти домінуванню жодного з сусідів. Взаємодія з українським козацтвом у межах Великого Кордону продемонструвала високий ступінь політичного прагматизму: від запеклої ворожнечі до масштабних військових союзів, що змінювали геополітичну карту регіону. Протистояння з Московією починалося боротьбою за золотоординську спадщину, яка завершилася поступовим зміщенням балансу сил на користь Російської імперії.
4. Занепад ханства у XVIII ст. був зумовлений вичерпанням ресурсів та системною внутрішньою нестабільністю. Спроби радикальних реформ Шагіна Гірея, спрямовані на європеїзацію та централізацію влади за російським зразком, призвели до руйнування вікового компромісу між монархом, аристократією та духовенством. Російська імперія використала метод “гібридної експансії”: від проголошення фіктивної незалежності та демографічного знекровлення до остаточної анексії 1783 року, що призвело до ліквідації кримськотатарської державності.

В результаті вивчення теми було виявлено низку проблемних аспектів, що потребують подальшої уваги, як наприклад те, що загальні принципи податкової системи зрозумілі, механізм роздробленості в економічних та людських ресурсах між ханом та беями. Також часто історія ханства розглядається відокремлено від історії українських земель, протиставляючи козацтво та ханат як антагоністів, хоча вони мають дуже багато подібностей, як явища спільного простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева С. С. Зовнішньополітичні аспекти проголошення незалежності Кримського ханства 1772 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 41. С. 28–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2014_41_5 (дата звернення: 17.04.2026).
2. Безпалько Б. Інкорпорація Російською імперією Кримського ханства наприкінці XVIII ст. *Студентський науковий вісник / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2016. Вип. 40. С. 19–21. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua/naukovi_zapusku/stud-visnuk/stud_visn_16_40.pdf#page=19 (дата звернення: 06.05.2026)
3. Бикова Т. Б. Кримські татари в імперській Росії: витіснення з Батьківщини. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 47–71. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2017_4_6 (дата звернення: 20.04.2026).
4. Боринець С. В. Боротьба Речі Посполитої та Османської імперії за вплив у Східній Європі в XVII столітті (методика вивчення в шкільному курсі історії) : магістерська робота : спец. 014.03 «Середня освіта (Історія та громадянська освіта)» / Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2025. 120 с. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e987d9d4-cb86-4e87-bd4e-4ec4142bf789/content> (дата звернення: 06.05.2026)
5. Ванієв Е. Правові наслідки анексії Кримського ханства Російською імперією у 1783 р. *Наш Крим*. 2015. Вип. 1. С. 125–133. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ourcrimea_2015_1_17 (дата звернення: 23.03.2026).
6. Величко С. Літопис / пер., авт. комент. В. О. Шевчук ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2. 581 с.
7. Гедьо А. Переселення греків з Криму до Північного Надазов'я у 1778 р.: добровільно чи примусово? *Історичний калейдоскоп*. 2019. № 2. С. 7–10.
8. Гулевич В. П. Кримське ханство й Північне Причорномор'я в період правління Гаджи Гірея (1442–1466 рр.). *Український історичний журнал*.

2014. № 6. С. 4–29. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2014_6_3 (дата звернення: 14.03.2026).
9. Івангородський К. Ісламський Крим і православна українська народність: міжспільнотні взаємини в контексті етносоціальних трансформацій XV–XVII століть. Іслам і Україна: роботи учасників Першого всеукр. ім. А. Кримського конкурсу ісламознав. дослідж. молодих учених / упоряд. М. І. Кирюшко. Київ: Ансар Фаундейшн, 2005. С. 101–134
 10. Історія Криму в запитаннях та відповідях / відп. ред. В. Смолій ; упоряд. Г. Боряк ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2015. 527 с.
 11. Історія Криму та кримськотатарського народу : навч. посіб. / Г. Бекірова та ін. – К.: Кримська родина; Майстер Книг, 2020. 200 с.
 12. Катеринко І., Серeda О. The Crimean Khanate before and after the annexation in the Russian-Ottoman diplomatic confrontation. Чорноморська минувшина. 2023. Вип. 18. С. 25–33. DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292454>
 13. Ковальова С. Г. Ремісники Кримського ханства (XV – XVIII ст.): форми соціально-виробничої організації та місце у соціальній структурі. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2020. № 45. С. 13–16. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.45.3>.
 14. Кралюк П. М. Півтори тисячі років разом : спільна історія українців і тюркських народів. Харків : Фоліо, 2018. 588 с. (Великий науковий проект).
 15. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / О. Бажан та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 456 с.
 16. Кримське ханство: як була влаштована влада та працював суд? Крим.Реалії. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-vlada-ta-sud/29430946.html> (дата звернення: 07.05.2026).
 17. Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство: навч. посіб. – К.: Твін інтер, 2000. 335 с.

- 18.Крисаченко В. Україна – Крим: дипломатичні взаємини козацько-гетьманських часів. *Українознавство*. 2013. № 2. С. 38–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2013_2_10 (дата звернення: 06.04.2026).
- 19.Кухарчук О. С. Дослідження історії формування кримської держави та суспільства у XV–XVIII ст. Коротка характеристика організації внутрішнього устрою. Сучасні тенденції розвитку науки й освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Мукачєво, 14–15 трав. 2020 р.). Мукачєво : МДУ, 2020. С. 421–423. URL: http://dspace.s.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/6879/1/Research_of_the_history_of_formation_of_the_Crimean_state_and_society_in_the_XV-XVIII_centuries_Brief_description_of_the_organization_of_the_internal_structure.pdf (дата звернення: 11.03.2026)
- 20.Лукашевич О. А. Кримське ханство на зламі (70–80 рр. XVIII ст.). Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2011. № 18. С. 136–148.
- 21.Мельник М. Україна і Крим в історичних взаєминах. Лондон : Укр. Вид. Спілка, 1983. С. 849–1262.
- 22.Надич В. М. Кримське ханство як союзник Богдана Хмельницького у Національно-визвольній війні XVII ст. *Могилянські читання – 2016: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти* : тези Всеукр. наук.-практ. конф. Миколаїв, 2016. С. 72–73.
- 23.Панашенко В. Кримське ханство у XV—XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1989. № 1. С. 54–64.
- 24.Савченко О. О. Особливості торгівельних відносин гетьманщини і Кримського ханства у другій половині XV ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки*. 2014. Вип. 12. С. 98–109. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_6_2014_12_13 (дата звернення: 25.03.2026).
- 25.Січинський В. Крим. Історичний нарис. Нью-Йорк: Організація Оборони Чотирьох Свобід України, 1954. 31 с.

- 26.Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (аналітична доповідь). Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.
- 27.Степанченко О. Історія ісламської цивілізації в Україні. Київ : ТОВ «Поліграф», 2021. 246 с.
- 28.Студії з Криму, I–IX / за ред. А. Ю. Кримського. Київ, 1930. 209 с. (Збірник Історично-філологічного відділу / УАН ; № 89). URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000675> (дата звернення: 23.04.2026).
- 29.Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 606 с.
- 30.Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Кондор, 2005. 282 с.
- 31.Федчук О. Б. Динаміка абсолютизації владних повноважень кримських ханів за часів правління Саадета Герая та Сахіба Герая. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. Т. 31 (70), № 4. С. 86–94. DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/4.11>
- 32.Ціватий В. Г. Зовнішня політика держав Європи доби раннього нового часу в системі міжнародних відносин XVIII століття: дипломатичні практики та регіонально-інституціональні дискурси. International scientific conference. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2021. С. 41–46. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-120-6-10>
- 33.Чорна К. П. Еволюція державного управління у кримському ханаті (XIII–XV ст.). Державне управління: удосконалення та розвиток. 2018. № 6. – URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1257> (дата звернення: 06.04.2026).
- 34.Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 274 с.
- 35.Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 380 с.

36. Яковець О. Є., Антошак М. М. Становлення та інтеграція Кримського ханства в державне тіло Османської імперії. *Modern research in science and education : proceedings of I International scientific and practical conference (Chicago, USA, 14–16 September 2023)*. Chicago, 2023. С. 277–285.
37. Aldoğan M. The Crimean Khanate and the closure of the Black Sea frontier (1699–1730) : M.A. thesis / Bogazici University. Istanbul, 2021. URL: <https://hdl.handle.net/20.500.14908/17707> (дата звернення: 12.04.2026).
38. Davies N. *Europe: A History*. Oxford : Oxford University Press, 1996. 1384 p.
39. Fisher A. *Between Russians, Ottomans, and Turks: Crimea and Crimean Tatars*. Piscataway, NJ : Gorgias Press, 2010. 222 p.
40. Fisher A. *The Crimean Tatars*. Stanford, Calif. : Hoover Institution Press, 1978. 264 p.
41. Kołodziejczyk D. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century)*. Leiden ; Boston : Brill, 2011. 1102 p.
42. Kortepeter C. M. Ġāzī Girāy II, Khan of the Crimea, and Ottoman Policy in Eastern Europe and the Caucasus, 1588-94. *The Slavonic and East European Review*. 1966. Vol. 44, No. 102. P. 139–166. URL: <http://www.jstor.org/stable/4205717> (дата звернення: 11.04.2026).
43. Krolikowska-Jedlińska N. *Law and division of power in the Crimean Khanate (1532-1774): with special reference to the reign of Murad Giray (1678-1683)*. Leiden ; Boston : Brill, 2019. 287 p. (The Ottoman Empire and its heritage ; Vol. 65).
44. *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)* / ed. by D. Klein. Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2012. 241 p.
45. *The European tributary states of the Ottoman Empire in the sixteenth and seventeenth centuries* / ed. by G. Kármán, L. Kunčević. Leiden : Brill, 2013. 452 p. (The Ottoman Empire and its heritage ; Vol. 53).